

บทที่ 3

ร่องรอยชุมชนเขมรโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน และใกล้เคียง

การแพร่กระจายวัฒนธรรมเขมรโบราณในดินแดนประเทศไทยโดยสังเขป

จากการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับร่องรอยอารยธรรมขอมในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันพบว่า อิทธิพลอารยธรรมขอมได้แพร่กระจายเข้ามาในดินแดนของประเทศไทย ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยพบหลักฐานทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ ร่องรอยชุมชนโบราณ และศิลาจารึก ซึ่งหลักฐานดังที่กล่าวมานี้ส่วนใหญ่มักพบอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเฉพาะทางตอนล่างของภาคในลุ่มแม่น้ำมูล และทางภาคตะวันออก (ปราจีนบุรี สระแก้ว จันทบุรี) อันเนื่องมาจากว่าพื้นที่ทั้งสองนี้มีอาณาเขตติดกับประเทศกัมพูชาซึ่งเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมขอมมาตั้งแต่สมัยโบราณ จึงทำให้ได้รับกระแสอิทธิพลทางวัฒนธรรมดังกล่าวมาโดยตรงด้วย

นอกเหนือจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกของประเทศไทยที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานของอารยธรรมเขมรโบราณแล้ว กระแสอิทธิพลดังกล่าวยังแพร่กระจายเข้ามาสู่ดินแดนตอนในของประเทศ (ไม่เฉพาะบริเวณชายขอบทางด้านตะวันออกที่ติดกับกัมพูชาเท่านั้น) อันได้แก่ พื้นที่ทางภาคกลางบริเวณจังหวัดลพบุรี หลักฐานที่สำคัญคือ โบราณสถานปรารักษ์เขกจารึกพบที่ศาลสูงของพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 และโบราณสถานปรารักษ์สามยอด ที่อำเภอศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ พบจารึกที่บริเวณบ้านวังไผ่ ข้อความในจารึกมีการกล่าวพาดพิงถึงพระเจ้าภวรมันแห่งอาณาจักรเจนละซึ่งอยู่ในสมัยก่อนเมืองพระนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 12) และโบราณสถานปรารักษ์ศรีเทพ ปรารักษ์สองพี่น้อง (ราวพุทธศตวรรษที่ 17) ภายในเมืองโบราณศรีเทพ นอกจากนี้อิทธิพลขอมได้แพร่กระจายไปทางตอนเหนือของประเทศไทยด้วย ที่บริเวณจังหวัดสุโขทัย พบหลักฐานที่เก่าที่สุดอยู่ที่โบราณสถานปรารักษ์ปู่จ่า ในอำเภอคีรีมาศ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ส่วนบริเวณตัวเมืองเก่าสุโขทัยได้พบโบราณสถานขอมอีกเป็นจำนวนหลายแห่ง ได้แก่ ศาลตาผาแดง วัดพระพายหลวง วัดศรีสวย ที่อำเภอศรีสัชนาลัยพบร่องรอยอิทธิพลขอมบริเวณวัดมหาธาตุเชลียง กับปรารักษ์วัดเจ้าจันทร์ และพบไกลสุดทางภาคตะวันตกของประเทศไทย โดยพบหลักฐานตั้งแต่ในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนคร (เจนละ) ที่บริเวณเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จากหลักฐานมุขลิ่งค์ อย่างไรก็ดี วัฒนธรรมเขมรที่ได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากมาพร้อมกับชุมชนโบราณภาคตะวันตกนั้น อยู่ในช่วงสมัยขอม ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรเขมรโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ร่องรอยโบราณสถานที่ปรากฏ

ในช่วงระยะหลังนี้มีอยู่หลายแห่ง เช่น ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี เมืองโบราณสระโกสินารายณ์ในเขตอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี บริเวณวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี โบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี ปราสาทกำแพงแดง จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น

รูปแบบและอายุสมัยของศิลปะเขมร

ศิลปะขอมหรือศิลปะเขมรโบราณนั้นได้รับการศึกษาอย่างเป็นระบบจากนักวิชาการชาวฝรั่งเศสเพื่อนำมาใช้ในการกำหนดอายุโบราณสถานเขมรที่พบในประเทศไทย โดยพิจารณาศึกษาหาสายวิวัฒนาการจากลวดลายที่สลักอยู่บนทับหลังและเสาประดับกรอบประตูเป็นหลัก เนื่องจากบนทับหลังและเสาประดับกรอบประตูเป็นชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่สลักจากหินทราย ซึ่งมีความคงทน ดังนั้นจึงมีหลงเหลือให้ศึกษาตั้งแต่สมัยแรกจนถึงสมัยสุดท้าย และเมื่อศึกษาได้แล้วจึงนำผลที่ได้มาตรวจสอบกับลวดลายและหลักฐานอื่นๆที่พบในโบราณสถานหลังเดียวกัน เช่น หน้าบัน ประติมากรรม เสาประดับผนัง ภาพสลักนูนต่ำ แผ่นฝังโบราณสถาน โครงสร้างสถาปัตยกรรม ประติมากรรมรูปเคารพ ฯลฯ ถ้าหลักฐานต่างๆเหล่านี้มีความสอดคล้องกันและเข้ากันได้ดี จึงนำผลการศึกษาดังที่กล่าวมาแล้วมาตรวจสอบกับข้อมูลที่ได้จากหลักฐานประเภทจารึก ทั้งนี้เพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบศิลปะกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ผลที่ได้ทำให้ทราบว่าศิลปะรูปแบบใดสร้างขึ้นก่อนหรือหลัง และศิลปะรูปแบบใดสร้างขึ้นในรัชกาลใด

สำหรับการกำหนดอายุหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานเขมรที่พบในประเทศไทยนั้นได้มีการอนุโลมใช้ตามรูปแบบและอายุสมัยที่นักวิชาการชาวฝรั่งเศสใช้กำหนดอายุศิลปะเขมรในประเทศไทย โดยใช้วิธีการเปรียบเทียบทางด้านรูปแบบศิลปกรรมที่มีความคล้ายคลึงกัน ซึ่งมีการจัดแบ่งรูปแบบต่างๆ ออกเป็น 14 สมัย ดังนี้¹

ศิลปะขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร

1. สมัยพนมดา (Phnom Da) อายุราว พ.ศ. 1100-1150 พบเฉพาะประติมากรรมรูปเคารพ
2. สมัยสมโบร์ไพรกุก (Sombor Prei Kuk) อายุราว พ.ศ. 1150-1200 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน) และพระเจ้าอีสานวรมันที่ 1
3. สมัยไพรกเมง (Prei Kmeng) อายุราว พ.ศ. 1200-1250

¹หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2540), 226-227.

4. สมัยกำแพงพระ (Kampong Prah) อายุราว พ.ศ. 1250-1350 ในช่วงระยะเวลานี้ บ้านเมืองในกัมพูชาแบ่งแยกออกเป็น 2 ฝ่าย คือ แคว้นเจนละบก และเจนละน้ำ

ศิลปะขอมสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ

5. สมัยกุเลน (Kulen) อายุราว พ.ศ. 1350-1400 ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่ง พระองค์ทรงเสด็จกลับมาจากชวา แล้วทรงรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ศิลปะขอมสมัยเมืองพระนคร

6. สมัยพระโค (Prah Ko) อายุราว พ.ศ. 1400-1450 ตรงกับสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 และตอนต้นของรัชกาลพระเจ้าโสธรมณที่ 1

7. สมัยบาเค็ง (Bakheng) ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ตรงกับสมัยพระเจ้าโสธรมณที่ 1 ทรงสร้างเมืองยโสธรปุระหรือเมืองพระนคร และสร้างศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางของเมืองคือ ปราสาทพนมบาเค็ง

8. สมัยเกาะแกร์ (Koh Ker) อายุราว พ.ศ. 1450-1500 ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4

9. สมัยแปรรูป (Pre Rup) ราว พ.ศ. 1500 ตรงกับสมัยพระเจ้าราชนทรวรมัน

10. สมัยบันทายศรี (Banteay Srei)	} ราว พ.ศ. 1500-1550 ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และพระเจ้าชัยวรมัน
11. สมัยเกลียงหรือคัง (Khleang)	

12. สมัยบาปวน (Baphuon) อายุราว พ.ศ. 1550-1650 ตรงกับสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2

13. สมัยนครวัด (Angkor Vat) อายุราว พ.ศ. 1650-1700 ตรงกับสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน

14. สมัยบาเยน (Bayon) มีอายุอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 ราว พ.ศ. 1700-1750 ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรขอม ผู้ทรงสร้างปราสาทบาเยน และนับถือพุทธศาสนาเถรวาท

ในปัจจุบัน ศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์² ได้เสนอให้มีการเรียกชื่อศิลปะขอมที่พบในประเทศไทยเสียใหม่ จากเดิมที่เคยเรียกกันว่า “ศิลปะลพบุรี” หรือ “ศิลปะเขมร” ควรเปลี่ยนมาเป็น “ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย” ซึ่งหมายถึงศิลปกรรมแบบ

² หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย : ภูมิหลังทางปัญญา – รูปแบบทางศิลปกรรม (กรุงเทพฯ : มติชน, 2537), 40-41.

หนึ่งที่ได้รับอิทธิพลโดยตรงมาจากศิลปะเขมรหรือบางครั้งก็ส่งอิทธิพลย้อนกลับไปสู่ศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา แม้ว่าศิลปกรรมรูปแบบนี้จะมีใช้ศิลปะเขมรโดยตรง แต่ก็เกิดขึ้นร่วมสมัยและมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศิลปะเขมร นอกจากนี้แล้วอายุศิลปะขอมในแต่ละสมัยที่พบในประเทศไทยน่าจะเจริญขึ้นช้ากว่าหรือมีอายุหลังกว่าศิลปะขอมที่พบในประเทศกัมพูชาเล็กน้อยเนื่องจากระยะเวลาในการแพร่กระจายของงานศิลปกรรมจากแหล่งกำเนิดในประเทศกัมพูชาเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยปัจจุบันนั้น จำเป็นต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางอยู่พอสมควร

แนวคิดเกี่ยวกับอิทธิพลเขมรโบราณในภาคกลางและภาคตะวันตก ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

จากการค้นพบหลักฐานทางด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุที่มีอิทธิพลเขมรโบราณในช่วงสมัยบายน ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทยนั้น ทำให้เกิดมีแนวความคิดที่เกี่ยวกับอิทธิพลเขมรในบริเวณดังกล่าวแตกต่างกันออกไป 2 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มของนักวิชาการส่วนใหญ่ทั้งชาวต่างประเทศและชาวไทย เช่น ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์³ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล⁴ ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์⁵ เป็นต้น นักวิชาการกลุ่มนี้เชื่อว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรเขมรโบราณ ได้ทรงแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองเข้ามาในภาคกลางและภาคตะวันตกของไทย อันเป็นพื้นที่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากมีการนำเอาหลักฐานที่กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งพบจากบริเวณดังกล่าว ไปเชื่อมโยงกับข้อความตอนหนึ่งในจารึกปราสาทพระขรรค์ที่พบในบริเวณเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา จารึกหลักนี้กล่าวถึงเรื่องราวของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีข้อความอยู่ตอนหนึ่งได้กล่าวว่า พระองค์ทรงสถาปนาพระชัยพุทธมหานาค และทรงพระราชทานไว้ตามสถานที่ต่างๆ ซึ่งมีการระบุชื่อสถานที่ไว้ในจารึกด้วย ในบรรดาสถานที่เหล่านั้นมีอยู่ 6 แห่งที่เชื่อว่าน่าจะหมายถึงดินแดนที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่ ลโวทยปุระ (คือเมืองละโว้หรือลพบุรี), สุวรรณปุระ (คือเมืองสุพรรณบุรี), สัมพุทปัญญา (เชื่อกันว่าอาจอยู่บริเวณสระโกสินารายณ์), ชัยราชปุรี (คือเมืองราชบุรี), ศรีชัยสิงห

³ George Cœdès, “La Stele du Prah Khan d’ Ankor,” *Bulletin de L’ École Française d’ Extrême-Orient*, Tome II 1941.

⁴ M.C. Subhadradis Diskul, “Notes on Recent Excavations at Prasat Muang Singh,” *Journal of the Siam Society*, 66,1 (January 1978) : 110-111.

⁵ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ปราสาทเมืองสิงห์กับอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7,” *ศิลปวัฒนธรรม* 8,8 (มิถุนายน 2530) : 44-48.

บุรี (คือเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี) และศรีชัยวัชรบุรี (คือเมืองเพชรบุรี บริเวณวัดกำแพงแดง) นักวิชาการกลุ่มนี้เชื่อว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองเข้ามาพร้อมกับอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรม

กลุ่มที่สอง นักวิชาการกลุ่มนี้ได้แก่ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม⁶ และพิเศษ เจียจันทร์พงษ์⁷ มีความคิดเห็นขัดแย้งกับกลุ่มแรก ซึ่งได้เชื่อว่าบรรดาเมืองต่างๆที่ตั้งอยู่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย (ที่นักวิชาการกลุ่มแรกเชื่อว่าเป็นเมืองเดียวกันกับที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์) ไม่มีความเกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองของเขมร หลักฐานต่างๆที่พบเป็นเพียงการได้รับอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมเขมรในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แพร่หลายเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมืองเท่านั้น และเชื่อว่าบ้านเมืองโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็มีผู้นำท้องถิ่นปกครองเป็นอิสระ

อนึ่ง ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ เคยกล่าวถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์เขมรโบราณที่แผ่เข้ามาในดินแดนประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ไว้ว่า “ในช่วงระยะเวลาที่อารยธรรมเขมรจากราชอาณาจักรกัมพูชาแพร่หลายเข้ามาในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 เราคงปฏิเสธไม่ได้ว่ามีการขยายอำนาจทางการเมืองของราชอาณาจักรเข้ามาด้วย เพราะมีการค้นพบจารึกของกษัตริย์เขมรโบราณจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของไทย แต่อำนาจทางการเมืองนั้นคงมิได้เป็นไปอย่างต่อเนื่องและมั่นคงเท่าใดนัก อำนาจทางการเมืองจะแผ่เข้ามาในช่วงที่อาณาจักรกัมพูชาเจริญรุ่งเรืองมีผู้นำที่เข้มแข็ง แต่หากกษัตริย์อ่อนแอ เกิดปัญหาบ้านเมืองภายใน อำนาจทางการเมืองที่เคยแผ่ขยายเข้ามาถึงบ้านเมืองบนแผ่นดินไทยก็คงถดถอยออกไป บ้านเมืองและแว่นแคว้นท้องถิ่นที่ตั้งอยู่บนแผ่นดินไทย คงจะเป็นอิสระ.....”⁸

ผู้วิจัยมีความเห็นด้วยกับข้อความดังกล่าวที่ว่าได้มีการขยายอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์เขมรโบราณเข้ามาในดินแดนไทย ระหว่างช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง แม้ว่าพระราชอำนาจนั้นจะคงอยู่เพียงชั่วระยะ

⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “อำนาจทางการเมืองของชัยวรมันที่ 7,” ใน ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2524), 15-25.

⁷ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “เมืองสิงห์และปราสาทเมืองสิงห์ที่แควน้อย ไม่ใช่ “ขอม” (เขมร),” ศิลปวัฒนธรรม 8,6 (เมษายน 2530) : 106-113.

⁸ มยุรี วีระประเสริฐ, “การเผยแพร่อารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี,” ใน โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 210.

สั้นๆและไม่ต่อเนื่องก็ตาม หลักฐานที่อาจสามารถบ่งบอกเกี่ยวกับในเรื่องนี้ได้ก็คือ จารึกที่มีการกล่าวพระนามกษัตริย์เขมรโบราณ พร้อมกับกิจกรรมที่พระองค์ทรงกระทำในดินแดนที่แผ่ออกมา นั้น โดยที่จารึกเหล่านี้เป็นจารึกที่มีการค้นพบอยู่ในดินแดนไทย

ในดินแดนประเทศไทยได้ค้นพบจารึกที่ปรากฏพระนามของกษัตริย์เขมรโบราณ ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 เป็นจำนวนหลายหลัก⁹ เริ่มตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีจารึกที่สำคัญคือ จารึกพบที่บ้านวังไผ่ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กล่าวถึงพระเจ้าศรีวรมัน ซึ่งศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เชื่อว่า กษัตริย์พระองค์นี้คือองค์เดียวกันกับพระเจ้าวรมันที่ 1 ที่เป็นกษัตริย์ขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร นอกจากนี้ยังมีการค้นพบจารึกที่กล่าวพระนามของพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน) ซึ่งครองราชย์อยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 12 โดยพบจำนวน 9 หลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกของไทย ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์ ขอนแก่น สระแก้ว และจารึกที่กล่าวพระนามพระเจ้าอีสานวรมันที่ 1 เป็นกษัตริย์ขอมสมัยก่อนเมืองพระนครที่ครองราชย์ที่เมืองอีสานปุระ ราว พ.ศ. 1159-1180 และทรงเป็นโอรสของพระเจ้ามเหศวรมัน จารึกดังกล่าวพบจำนวน 3 หลักที่จังหวัดจันทบุรี

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ปรากฏจารึกที่มีพระนามกษัตริย์เขมรโบราณหลายหลัก เช่น จารึกของพระเจ้าอินทวรมัน ที่พบจากบ้านบึงแก (จารึกโนนสัง) จังหวัดยโสธร จารึกของพระเจ้ายโสวรมัน พบที่ปราสาทหินพนมวัน 1 จังหวัดนครราชสีมา และที่เมืองเพ็ญด จังหวัดจันทบุรี จารึกของพระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 พบที่บ้านพุทรา จังหวัดนครราชสีมา จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 (ครองราชย์ที่เกาะแกร์) พบที่จังหวัดลพบุรี (จารึกอัญชัยวรมัน) จารึกของพระเจ้าราชนทวรมัน พบที่บ้านพังพวย อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว จารึกที่กล่าวพระนามพระเจ้าราชนทวรมันและพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 พบที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ และจารึกเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 มีจารึกที่กล่าวถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ได้แก่ จารึกพบที่จังหวัดปราจีนบุรี จารึกพบที่ศาลสูง จังหวัดลพบุรี จารึกปราสาทหินพิมาย 2 จารึกวังสวนผักกาด จารึกปราสาทหินพนมวัน 2 จารึกศักดิ์อัครม 2 (พบที่ปราสาทเมืองพร้าว อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว)

---

⁹ ดูเพิ่มเติมเกี่ยวกับหลักฐานด้านจารึกได้ใน กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14* (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2529) ; กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16* (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2529) ; กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17-18* (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2529) ; มยุรี วีระประเสริฐ, “การเผยแพร่อารยธรรมเขมรโบราณและหลักฐานโบราณคดีสมัยลพบุรี,” 189-196.

ราวพุทธศตวรรษที่ 17 มีจารึกที่กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 คือ จารึกปราสาทหินพนมวัน 3 จังหวัดนครราชสีมา จารึกที่กล่าวถึงพระนามพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 คือ จารึกปราสาทหินพิมาย 3 และพบจารึกที่กล่าวพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ได้แก่ จารึกปราสาททัพเสียม 2 อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว

ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรขอม ได้พบจารึกหลายหลักที่สร้างขึ้นในช่วงระยะเวลานี้ โดยมีเนื้อหาส่วนใหญ่กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้สร้างอโรคยศาลเพื่อให้เป็นที่รักษาพยาบาลคนเจ็บป่วย พร้อมกับการบริจาคอุปกรณ์ ยารักษาโรค และผู้ที่มีหน้าที่ต่างๆประจำสถานที่เหล่านี้ในแต่ละแห่งด้วย จารึกที่เกี่ยวกับการสร้างโรยศาลที่สำคัญได้แก่ จารึกปราสาท จารึกตาเมือนโต้ง จังหวัดสุรินทร์ จารึกพิมาย จังหวัดนครราชสีมา จารึกด่านประคำ จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกกู่แก้ว จังหวัดขอนแก่น นอกจากนี้ยังพบจารึกที่มีพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อยู่บนเครื่องใช้สำริดต่างๆ เช่น คันฉ่องสำริด เชิงเทียนสำริด และขันสำริด เครื่องใช้สำริดเหล่านี้พบที่โบราณสถานหมายเลขที่ 11 เมืองโบราณศรีมโหสถ อำเภอดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

ชุมชนร่วมวัฒนธรรมเขมรโบราณในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน และใกล้เคียง

จากการตรวจดูจากแผนที่ ภาพถ่ายทางอากาศ และจากการดำเนินงานทางโบราณคดีของกรมศิลปากรทั้งสำรวจ ขุดค้น ขุดแต่ง ทำให้พบร่องรอยชุมชนโบราณที่ปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน อันจัดเป็นพื้นที่ทางฟากตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หรือในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย ในที่นี้ได้นำเสนอครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี นครปฐม และเพชรบุรี โดยแบ่งอายุสมัยของแหล่งโบราณคดี ออกเป็น 2 ช่วงใหญ่ๆ ตามการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรกัมพูชาโบราณ คือ สมัยก่อนเมืองพระนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14) และสมัยเมืองพระนคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ราวพุทธศตวรรษที่ 18) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

สมัยก่อนเมืองพระนคร

1. เมืองโบราณอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

สมัยเมืองพระนคร

2. เมืองสิงห์ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
3. เมืองกรูท ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
4. แหล่งโบราณคดีกลอนโด ตำบลกลอนโด อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี

5. เมืองราชบุรี ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี
6. เมืองโกสินารายณ์ ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี
7. แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ ตำบลบ้านสระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
8. เมืองโบราณบ้านหนองแจง ตำบลไร่รถ อำเภอกอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
9. เมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี
10. แหล่งโบราณคดีในพื้นที่ของจังหวัดนครปฐม
11. ปราสาทกำแพงแลง ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี

1. เมืองโบราณอู่ทอง

ที่ตั้ง

เมืองโบราณอู่ทองตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 14 องศา 22 ลิปดา 8 ฟลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 53 ลิปดา 35 ฟลิปดา ตะวันออก แผนที่ทหารลำดับชุด L 7017 ระวาง 4937 I มาตราส่วน 1 : 50,000 พิมพ์ครั้งที่ 2-RTSD

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง

เมืองอู่ทองเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีความสำคัญมากที่สุดแห่งหนึ่งในภาคตะวันตกของประเทศไทย ตั้งอยู่ในพื้นที่ของกลุ่มแม่น้ำท่าจีน มีลักษณะเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ แผนผังเป็นรูปวงรีทอดตัวไปตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ ขนาดกว้างประมาณ 1 กิโลเมตร และยาวประมาณ 2 กิโลเมตร พื้นที่ภายในเมืองมีความสูงประมาณ 6 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ด้านตะวันออกของตัวเมืองมีลำน้ำจะเข้สามพันไหลผ่าน ส่วนทางด้านตะวันตกห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ 1 กิโลเมตรเศษ มีเทือกเขาเป็นแนวยาว อันประกอบด้วย เขาทุ่งดินดำ เขาพุทอง เขาตาแก้ว และเขารางกะเปิด สภาพพื้นที่โดยทั่วไปมีความลาดเอียงจากทิศตะวันตกที่เป็นแนวเทือกเขามาสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีนทางด้านตะวันออก

ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้นอกเมืองโบราณอู่ทอง ห่างออกไปราว 3 กิโลเมตร มีกลุ่มโบราณสถานคอกช้างดิน ตั้งอยู่ที่เชิงเขาคอกช้างด้านตะวันออกเฉียงใต้ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่ของวนอุทยานพุม่วง ตำบลจะเข้สามพัน อำเภออู่ทอง สภาพพื้นที่ของกลุ่มโบราณสถานคอกช้างดินมีลักษณะเป็นภูเขา (ซึ่งก็คือเขาคอก) และที่ลาดเชิงเขา พื้นที่ที่มีความลาดเอียงจากเชิงเขาสู่ที่ราบทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ภูมิประเทศเป็นป่าเบญจพรรณ ลักษณะดินเป็นลูกรังผสมเศษหิน ทางทิศใต้ของกลุ่มโบราณสถานห่างออกไปราว 2 กิโลเมตร มีลำน้ำจะเข้สามพันไหลผ่าน ซึ่งจากภาพถ่ายทางอากาศพบว่าในอดีตลำน้ำนี้ได้อยู่ใกล้กับกลุ่มโบราณสถานคอกช้างดินมากกว่าในปัจจุบัน

หลักฐานทางด้านจารึก

หลักฐานทางด้านจารึกที่ค้นพบจากเมืองโบราณอู่ทอง ส่วนใหญ่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ และหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี เนื้อหาในจารึกมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับศาสนาและ กษัตริย์ผู้ปกครอง ซึ่งจารึกที่พบที่เมืองอู่ทองนั้น มีทั้งจารึกบนเหรียญเงินสมัยทวารวดี จารึกบน แผ่นทองแดง จารึกบนแผ่นอิฐ และจารึกบนพระพิมพ์ดินเผา สำหรับในที่นี้จะกล่าวเฉพาะจารึก บนแผ่นทองแดง ซึ่งอาจแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณที่เมืองอู่ทองกับอาณาจักร เขมรโบราณ

จารึกบนแผ่นทองแดง

จารึกชิ้นนี้ นางแถม เสือคำ ขุดพบบริเวณเมืองเก่าอู่ทอง ตรงข้ามกับโรงเรียนอู่ทอง ศึกษาลัย เมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2500 ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง 28 เซนติเมตร ยาว 42 เซนติเมตร เป็นจารึกด้านเดียว มี 6 บรรทัด ตัวอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ศาสตราจารย์นำ ทองคำวรรณ¹⁰ เป็นผู้อ่าน-แปล มีเนื้อความดังนี้

คำจารึก

อาภิรุณณาภิรุติปุลลชสฺย	ราชญศุ ศรีสานวรมุณณะ
นปฺตา ศิริหฺรชวรมุมาสุ	ลพฐสีหาสนะ กรมาตุ
นฤตตตฤยยาทิสปฺนนา	สิวิกา รตฺนาทิตฺยิตา
ส สาตปฺตรํ ปฺริหิโน	จ ญฺริมท มฺราตเกศฺวเร
ปศฺจาจ จ สามภวโกศิ	วรูปฺกรไณรฺยตม
ส ศฺริธารศฺวเร ททฺยา	น นาญยคิตาทิสกฺลม

¹⁰ น้า ทองคำวรรณ, “คำจารึกภาษาสันสกฤตบนแผ่นทองแดง,” ใน โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509), 23-24.

คำแปล

พระเจ้าหรรษวรมัน เป็นพระราชบิดา ของพระเจ้าอโศกนารายณ์
ผู้ทรงพระเกียรติอันแผ่ไพศาล ได้รับสิงหาสนะมาโดยลำดับ

พระองค์ได้ส่งสีกา อันประดับด้วยรัตนะเป็นต้น พร้อมด้วย
เพื่อนรำและดนตรีเป็นอาทิ เป็นทักษิณาวายแคว พระศรีมัต อมราตเกษตร

และภายหลัง ท้าวเธอได้ถวายของควรแก่การอุปการณอันประเสริฐ
และหมู่คนมีความสามารถในเพื่อนรำและขับร้องเป็นต้น แต่พระสิวลึงค์
ซึ่งแทนองค์ศรีธารศวรฯ

เป็นที่น่าสังเกตว่าจารึกแผ่นทองแดงชิ้นนี้มีการระบุพระนามกษัตริย์ 2 พระองค์ คือ
พระเจ้าหรรษวรมัน และพระเจ้าอโศกนารายณ์ ซึ่งพ้องกับพระนามกษัตริย์เขมร ตามประวัติศาสตร์
ของอาณาจักรเขมรโบราณนั้น ปรากฏพระเจ้าอโศกนารายณ์ อยู่ 2 พระองค์ และพระเจ้าหรรษวรมัน 3
พระองค์ ได้แก่¹¹

พระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 1 เป็นพระราชบุตรของพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน)
ครองราชย์อยู่ที่อโศกปุระ ระหว่าง พ.ศ. 1159-1169

พระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 2 เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าโยศวรมันที่ 1 และเป็นพระอนุชา
ของพระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 ครองราชย์อยู่ที่เมืองพระนคร ระหว่าง พ.ศ. 1465-1471

พระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าโยศวรมันที่ 1 และเป็นพระเชษฐา
ของพระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 2 ครองราชย์อยู่ที่เมืองพระนคร ระหว่าง พ.ศ. 1453-1465

พระเจ้าหรรษวรมันที่ 2 เป็นลูกพี่ลูกน้องกับพระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 2 ครองราชย์อยู่ที่
เกาะแกร์ ระหว่าง พ.ศ. 1485-1487

พระเจ้าหรรษวรมันที่ 3 เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 พระมารดาสืบเชื้อ
สายมาจากพระเจ้าหรรษวรมันที่ 1 และพระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 2 ซึ่งเป็นชั้นพระอัยกา และพระ
อัยยิกาที่สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 ครองราชย์อยู่ที่เมืองพระนคร ระหว่าง
พ.ศ. 1609-1623

ศาสตราจารย์เชเคส์ มีความเห็นว่า พระเจ้าอโศกนารายณ์ ในจารึกแผ่นทองแดงที่อุทุมพร
เป็นพระนามกษัตริย์เจนละ น่าจะหมายถึงพระเจ้าอโศกนารายณ์ที่ 1 โดยสันนิษฐานว่าจารึกชิ้นนี้คง
นำมาจากประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นจารึกที่ใช้ตัวอักษรขอมโบราณมีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษ

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 24-25.

ที่ 12 ส่วนชื่อ “อมุราตเศศวร” นั้น น่าจะเป็นนามของศิวลึงค์ที่มีชื่อเสียงที่สุดองค์หนึ่งของประเทศ กัมพูชาในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนคร หรือช่วงก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 15¹²

ศาสตราจารย์ ของ บวสเชอลีเยร์ กล่าวว่า พระนามของพระเจ้าหรรษวรมันที่ปรากฏบน จารึกแผ่นทองแดงนี้เป็นพระนามของกษัตริย์ท้องถิ่นที่ครองเมืองอุทอง ซึ่งเป็นคนละองค์กับ กษัตริย์ของอาณาจักรเจนละ แต่ได้มีชื่อพ้องกัน¹³

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ถึงแม้พระนามกษัตริย์ในจารึกแผ่นทองแดงที่เมืองอุทองได้ไปพ้อง กับพระนามกษัตริย์เขมร โบราณ แต่เมื่อพิจารณาจากอายุของจารึกแผ่นทองแดงที่ใช้รูปแบบ ตัวอักษรมาเป็นตัวกำหนดนั้น ซึ่งกำหนดอายุจารึกไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 จะเห็นได้ว่าอายุ ของจารึกไม่สอดคล้องกับพระนามกษัตริย์เขมร โบราณ กล่าวคือ ถ้าพิจารณาจากอายุแล้ว จารึกแผ่น ทองแดงน่าจะอยู่ในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนครของเขมร แต่กษัตริย์เขมรโบราณที่มีพระนามว่า “พระเจ้าหรรษวรมัน” พระองค์แรกทรงขึ้นครองราชย์อยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งเป็นช่วง ที่เข้าสู่สมัยเมืองพระนครแล้ว อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาอายุของจารึกแผ่นทองแดงที่มีอายุร่วม สมัยกับในช่วงก่อนเมืองพระนคร รวมทั้งเนื้อหาในจารึกที่กล่าวถึงการถวายสิ่งของและผู้คนแด่ พระศิวลึงค์ พบว่าได้สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากโบราณสถานคอกช้างดิน (นอกเมืองอุทอง) นั่นก็คือ มุขลึงค์ ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

หลักฐานทางโบราณคดี

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากบริเวณเมืองอุทองที่น่าจะแสดงถึงความสัมพันธ์หรือ อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14) คือหลักฐานที่ เป็นมุขลึงค์ อันเป็นรูปเคารพที่แทนองค์พระศิวะ ซึ่งได้แสดงถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวะนิกายของชุมชนบริเวณนี้ มุขลึงค์หรือศิวลึงค์ที่น่าจะมีอิทธิพลเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ได้แก่

1. เอกมุขลึงค์ พบเมื่อปี พ.ศ. 2509 จากการขุดแต่งโบราณสถานคอกช้างดินหมายเลข 5 โดยพบบริเวณกลางเนินโบราณสถานก่อศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลักษณะเอกมุขลึงค์ชิ้นนี้มี เฉพาะส่วนรูปทวาร (ทรงกระบอกปลายมน) ที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะ ตั้งอยู่ติดกับฐานโยนิ บนมุขลึงค์มีการสลักพระพักตร์ของพระศิวะขนาดเล็กในตำแหน่งด้านล่างสุดของรูปทวาร (ภาพที่

¹² กรมศิลปากร, *โบราณคดีเมืองอุทอง* (สุพรรณบุรี : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติที่ 2, 2545), 61.

¹³ ของ บวสเชอลีเยร์, “เมืองอุทองและความสำคัญของเมืองอุทองในประวัติศาสตร์ไทย,” ใน *โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง* (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรง เปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509), 8.

1) การทำมุขลิ่งที่มีพระพักตร์พระศิวะขนาดเล็กแบบนี้ ถือเป็นลักษณะพิเศษของมุขลิ่งที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยอาจเทียบได้กับมุขลิ่งที่พบจากเมืองออกแก้ว¹⁴ (ภาพที่ 4) จากเมืองบาเถ¹⁵ (ภาพที่ 5) ประเทศเวียดนาม และมุขลิ่งจาก Neak Ta Svay Damba¹⁶ เป็นต้น

อนึ่ง การทำเอกมุขลิ่งยังปรากฏบนทับหลังในศิลปะเขมรสมัยไพรกเมง ราวพุทธศตวรรษที่ 13 ด้วย ที่วัดเองขนา (Vat Eng Khna) ประเทศกัมพูชา¹⁷ (ภาพที่ 6)

2. ศิวลิ่ง มีเฉพาะส่วนที่เป็นรูปทวารภักตั้งอยู่ติดกับฐานโยนีเช่นเดียวกับเอกมุขลิ่งที่กล่าวไปแล้วข้างต้น แต่ที่แตกต่างกัน คือ ศิวลิ่งชิ้นนี้ไม่ปรากฏการทำพระพักตร์ขนาดเล็ก พบจากบริเวณเมืองโบราณอุทุมทอง (ภาพที่ 2)

3. ศิวลิ่ง (เอกมุขลิ่ง ?)¹⁸ แบบตรีมูรติ (ภาพที่ 3) พบในบริเวณเมืองโบราณอุทุมทอง มีลักษณะเป็นทรงแท่งสูง (สูงประมาณ 64 เซนติเมตร) ปรากฏทั้ง 3 ส่วน คือ ส่วนล่างสุดมีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยม เรียกว่า พรหมภาค แทนพระพรหม ถัดขึ้นมาส่วนกลางมีรูปทรงแปดเหลี่ยม เรียกว่า วิษณุภาค แทนพระวิษณุหรือพระนารายณ์ และส่วนบนสุดเป็นทรงกระบอกปลายมน เรียกว่า รุทราภาค แทนพระศิวะหรือพระอิศวร เป็นที่น่าสังเกตว่าในตำแหน่งด้านล่างสุดของรุทราภาคซึ่งอยู่ติดกับวิษณุภาค ได้ปรากฏการทำส่วนนูนขึ้นมาซึ่งอาจจะเป็นเค้าโครงพระพักตร์ขนาดเล็กของพระศิวะ แต่ไม่แสดงรายละเอียดต่างๆบนพระพักตร์เหมือนอย่างเช่นเอกมุขลิ่งชิ้นที่ 1 ที่กล่าวไปแล้ว (ภาพที่ 1) ซึ่งลักษณะเช่นนี้ผู้วิจัยเสนอว่าน่าจะจัดศิวลิ่งชิ้นนี้อยู่ในกลุ่มเอกมุขลิ่งด้วยเช่นกัน การทำเอกมุขลิ่งในรูปของตรีมูรติที่มีพระพักตร์ของพระศิวะขนาดเล็กอยู่ที่ส่วนล่างของรุทราภาคแบบนี้ ได้ปรากฏอยู่หลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ถือเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เช่นเอกมุขลิ่งที่พบจากเมืองออกแก้ว (ภาพที่ 4) เป็นต้น

¹⁴ Louis Malleret, *L' Archéologie du Delta du Mékong*, Tome Premier (Paris : École Française d' Extrême – Orient, 1959), Pl. LXXXI,a.

¹⁵ Ibid, Pl. LXXXI,b.

¹⁶ Pierre Dupont, *La Statuaire Préangkorienne* (Ascona : Artibus Asiae, 1955), 121 (Pl. XXI, B).

¹⁷ Ibid, 156 (Pl. XXVII).

¹⁸ ในหนังสือโบราณคดีเมืองอุทุมทองได้เรียกเอกมุขลิ่งชิ้นนี้ว่า ศิวลิ่ง ดูใน กรมศิลปากร, *โบราณคดีเมืองอุทุมทอง*, 84.

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากการค้นพบหลักฐานमुखलिंगค์และศิวลึงค์ที่บริเวณเมืองโบราณอุทุมพร ทำให้พบประเด็นที่น่าสนใจอยู่ 2 เรื่อง คือ

1. ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน กับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (ฟูนัน-เจนละ) บริเวณทางใต้ของประเทศเวียดนาม (เมืองออกแก้ว) และประเทศกัมพูชา ช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 หลักฐานก็คือ การค้นพบเอกमुखลึงค์ที่มีการทำพระพักตร์พระศิวะขนาดเล็กและอยู่ในระดับล่างสุดของรูปทรงภาค ถือเป็นลักษณะพิเศษของเอกमुखลึงค์ที่พบในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2. เรื่องคติความเชื่อในการนับถือศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวะนิกาย นอกจากได้พบหลักฐานที่เป็นमुखलिंगค์และศิวลึงค์แล้ว ก็ยังมีจารึกแผ่นทองแดงที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการอุทิศถวายสิ่งของและผู้คนแด่ศิวลึงค์ ซึ่งทำให้เราทราบว่าในช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ไม่ได้มีการนับถือเฉพาะพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังพบหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ด้วยทั้งลัทธิไศวะนิกาย และไวษณพนิกาย (หลักฐานจากเทวรูปพระนารายณ์ที่วัดเขาพระ)¹⁹

2. เมืองสิงห์

ที่ตั้ง

เมืองสิงห์ตั้งอยู่ในเขตตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 14 องศา 2 ลิปดา 13 ฟลิปดาเหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 14 ลิปดา 43 ฟลิปดาตะวันออก หรือพิกัดที่ 47 PNR 264513 ตามแผนที่ทหารมาตราส่วน 1:50,000 พิมพ์ครั้งที่ 2 – RTSD ลำดับชุด L7017 ระวัง 4837 III (แผนที่ 1)

ประวัติการศึกษาค้นคว้า และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเมืองสิงห์เป็นโบราณสถานของชาติ

พ.ศ. 2503 กรมศิลปากรประกาศกำหนดขอบเขตโบราณสถาน

พ.ศ. 2517-2529 กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งบูรณะโบราณสถานปราสาทเมืองสิงห์

¹⁹ ดูหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ในเมืองอุทุมพรได้จาก วนกร ลอสุวรรณ, “ร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบบริเวณเมืองโบราณอุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี” (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541), 23-33.

พ.ศ. 2520 นายสุรศักดิ์ ศรีสำออง และนายสมชาย ฌ นกรพนม เรียบเรียงหนังสือเรื่อง “ปราสาทเมืองสิงห์” เพื่อประกอบนิทรรศการพิเศษเนื่องในวันเด็กแห่งชาติ ซึ่งจัดขึ้น ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร²⁰

พ.ศ. 2521 (ค.ศ.1978) ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงนิพนธ์บทความเป็นภาษาอังกฤษเรื่อง “Notes on Recent Excavations at Prasat Muang Singh” ลงในวารสารของ สยามสมาคม (Journal of the Siam Society) ทรงแบ่งประติมากรรมหินทรายที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะเขมรแบบบายนอย่างเด่นชัด กับกลุ่มที่เป็นประติมากรรมสลักจากหินทรายสีแดง ซึ่งเป็นฝีมือช่างท้องถิ่น และทรงแบ่งประติมากรรมปูนปั้นออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ (1) กลุ่มที่มีลักษณะของศิลปะทวารวดี ซึ่งปรากฏอยู่ในภาคกลางเดิมอยู่ก่อนที่อิทธิพลเขมรจะเข้ามาในประเทศไทย (2) กลุ่มที่แสดงอิทธิพลศิลปะเขมรผสมผสานกับศิลปะทวารวดี และ (3) ปูนปั้นที่มีใบหน้ารูปบุคคลเป็นรูปไข่ โดยต่อไปจะกลายเป็นแบบฉบับของศิลปะไทย นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการขยายอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เข้ามาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบันด้วย²¹

และในปี พ.ศ. 2524 (ค.ศ.1981) ทรงนิพนธ์บทความเรื่อง “Further Notes on Prasat Muang Singh, Kanchanaburi Province” ทรงกล่าวถึงโบราณสถานหมายเลข 2 ภายในกำแพงเมืองสิงห์ และโบราณวัตถุที่ค้นพบจากโบราณสถานแห่งนี้²²

พ.ศ. 2526 หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้เขียนบทความเรื่อง “ปราสาทเมืองสิงห์” ตีพิมพ์ลงในวารสารเมืองโบราณ กล่าวถึงหลักฐานด้านต่างๆ ได้แก่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานจากภาพถ่ายทางอากาศ หลักฐานด้านเอกสาร ดำเนิน เพื่อสนับสนุนแนวคิดที่เชื่อว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย พร้อม ๆ กับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร²³

²⁰ สุรศักดิ์ ศรีสำออง และสมชาย ฌ นกรพนม, ปราสาทเมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2520. จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อประกอบนิทรรศการพิเศษเนื่องในวันเด็กแห่งชาติ พ.ศ.2520 ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร)

²¹ M.C. Subhadradis Diskul, “Notes on Recent Excavations at Prasat Muang Singh,” : 110-111.

²² M.C. Subhadradis Diskul, “Further Notes on Prasat Muang Singh, Kanchanaburi Province,” *Journal of the Siam Society* 69, 1+2 (January – July 1981) : 164-168.

²³ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ปราสาทเมืองสิงห์,” *เมืองโบราณ* 9, 2 (เมษายน – กรกฎาคม 2526) : 90-103 และ 9, 3 (สิงหาคม – พฤศจิกายน 2526) : 102-111.

พ.ศ. 2529 กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อศึกษาชั้นดินการอยู่อาศัยภายในบริเวณเมืองสิงห์ จำนวน 5 หลุม ได้แก่ หลุมขุดค้นภายในเขตกำแพงเมือง 3 หลุม, หลุมขุดตรวจคันดินด้านตะวันออก 1 หลุม (Trench) และหลุมขุดค้นบริเวณริมแม่น้ำแควน้อย (นอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้) 1 หลุม จากการขุดค้นในครั้งนี้ทำให้พบร่องรอยของมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ร่วมสมัยกับแหล่งโบราณคดีบ้านคอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี²⁴

พ.ศ. 2530 สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ เมื่อวันที่ 3 เมษายน

ในปีเดียวกันนี้ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เขียนบทความเรื่อง “เมืองสิงห์และปราสาทเมืองสิงห์ที่แควน้อยไม่ใช่ “ขอม” (เขมร)” แสดงความคิดเห็นขัดแย้งกับแนวความคิดเดิมที่เชื่อว่าอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้แผ่เข้ามายังบริเวณภาคกลางของประเทศไทย และยังคงแนวคิดใหม่เพิ่มเติมด้วยว่า ปราสาทเมืองสิงห์ไม่น่าจะเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีอายุร่วมสมัยกับศิลปะขอมแบบบายนในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่ น่าจะเป็นการเลียนแบบมาจากปราสาทขอมในสมัยหลังจากนั้น²⁵

และ ฉันทนา สุรัสวดี ค้นคว้าและเรียบเรียงเรื่อง “การศึกษาปราสาทเมืองสิงห์ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี” โดยได้เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ในการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2530 ในเนื้อหาได้กล่าวถึงหลักฐานด้านต่างๆที่พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จารึก ภาชนะดินเผา และกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างปราสาทเมืองสิงห์กับแหล่งโบราณคดีที่มีอายุร่วมสมัยกันที่พบในภาคกลาง ได้แก่ ปราสาทสามยอด จังหวัดลพบุรี โบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี โบราณสถานสระโกสินารายณ์ วัดมหาธาตุราชบุรี และปราสาทวัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี ในตอนท้ายได้สรุปจากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมด มีใจความสำคัญว่า “.....ปราสาทเมืองสิงห์สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 18 อาจราวปลายสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือหลังจากนั้นก็ได้อันตรงกับศิลปะขอมแบบบายน เป็นศาสน

²⁴ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการปฏิบัติงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2530. เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 6/2530), 146-204 และกรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่อง ปราสาทเมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2531. เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 7/2530), 108-111.

²⁵ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “เมืองสิงห์และปราสาทเมืองสิงห์ที่แควน้อย ไม่ใช่ “ขอม” (เขมร),” : 106-113.

สถานเนื่องในศาสนาพุทธมหายาน ที่สร้างขึ้นด้วยอำนาจทางการเมืองที่แฝงอยู่ในกิจกรรมทางศาสนา และคงจะเป็นอิทธิพลทางการเมืองอย่างไม่ถาวร.....”²⁶

พ.ศ. 2543 กรมศิลปากร โดยสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีภายในเมืองสิงห์ สืบเนื่องมาจากเมื่อประมาณปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2542 ทางอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ได้ใช้รถแทรกเตอร์ปรับพื้นดินบริเวณทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 เพื่อนำดินมาถมสำหรับปลูกต้นไม้ จึงทำให้พบโครงกระดูกมนุษย์และเศษภาชนะดินเผาเป็นจำนวนมาก ทางอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์จึงแจ้งเรื่องมายังสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี ซึ่งทางฝ่ายวิชาการได้เล็งเห็นความสำคัญของหลักฐานที่พบ จึงดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อเก็บกู้ข้อมูลก่อนที่จะสูญหายไป โดยดำเนินงานระหว่างวันที่ 8-28 กุมภาพันธ์ 2543 ตำแหน่งหลุมขุดค้นอยู่บริเวณด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 หรืออยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข 4 ไปทางทิศตะวันตกประมาณ 190 เมตร หรือที่พิกัด UTM 47526 180E 1551629N การขุดค้นครั้งนี้กำหนดหลุมขุดค้นจำนวน 2 หลุมในบริเวณดังกล่าวซึ่งมีเศษภาชนะดินเผากระจายตัวอยู่บนพื้นดิน หลุมหนึ่งมีขนาด 2x2 เมตร และอีกหลุมมีขนาด 4x2 เมตร จากการขุดค้นทางโบราณคดีทำให้พบหลักฐานประเภทต่างๆ และสามารถแบ่งชั้นดินทางโบราณคดีออกเป็น 3 ชั้น²⁷ ได้แก่

ชั้นที่ 1 เป็นชั้นดินบนสุด ลึกจากผิวดินลงไปประมาณ 30-50 เซนติเมตร ลักษณะดินเป็นดินร่วนปนเหนียว วัดค่า pH ของดินได้ประมาณ 6.0 (กรดอ่อน) เป็นชั้นดินที่มีการรบกวนจากการทำกิจกรรมของมนุษย์ตั้งแต่ภายหลังจากการทิ้งร้างไปของชุมชนโบราณที่เมืองสิงห์จนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏประเภทเศษพลาสติก เศษภาชนะดินเผาเนื้อดิน (Earthenware) เศษเครื่องถ้วยเนื้อแกร่ง (Stoneware) แบบเขมร เศษเครื่องถ้วยจีนเนื้อกระเบื้อง (Porcelain) เคลือบสีขาวแบบชิงไป ตลอดจนเศษชิ้นส่วนกระดูกมนุษย์ กระดูกสัตว์ และเศษใบไม้ผสมปะปนกันอยู่ในชั้นดินนี้

ชั้นที่ 2 เป็นชั้นดินที่อยู่ถัดจากชั้นดินที่ 1 ลงไป มีความหนาของชั้นดินประมาณ 1-1.2 เมตร ลักษณะดินเป็นดินร่วนปนเหนียว วัดค่า pH ของดินได้ประมาณ 8.0 (ด่างอ่อน) เป็นชั้นดิน

²⁶ ฉันทนา สุรัสวดี, “การศึกษาปราสาทเมืองสิงห์ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530).

²⁷ วสันต์ เทพสุริยานนท์, “แหล่งสลักหินทรายในเมืองสิงห์ : ผลการขุดค้นทางโบราณคดี ปี พ.ศ. 2543,” สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี 2543. (อัคราณา)

ที่พบร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตที่มีอายุร่วมสมัยกับชุมชนโบราณที่สร้างปราสาทเมืองสิงห์ หลักฐานที่พบจากชั้นดินนี้ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผาเนื้อดิน เศษเครื่องถ้วยเคลือบสีน้ำตาลแบบเขมร, เศษเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีน้ำตาลจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน, เศษเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีขาวแบบชิงไป่ (ภาพที่ 51-52) เศษศิลาแลง เศษหินปูน เศษสะเก็ดหินทรายเป็นจำนวนมาก (ภาพที่ 70) ชิ้นส่วนโกนแท่งหินทราย (ภาพที่ 69) ร่องรอยของไฟและกระดูกสัตว์ร่วมกับกองไฟ จากการค้นพบชิ้นส่วนโกนหินทรายและสะเก็ดหินทรายจำนวนมาก ทำให้นักโบราณคดีที่ทำการขุดค้นในขณะนั้น สันนิษฐานว่าพื้นที่บริเวณนี้น่าจะเป็นสถานที่ที่ใช้แกะสลักประติมากรรมหินทราย เพื่อใช้ในศาสนสถานในเมืองสิงห์ (ดังเห็นได้จากการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพหินทรายเป็นจำนวนหลายองค์ที่เป็นฝีมือช่างพื้นเมืองที่พบในโบราณสถานหมายเลข 2) และในบริเวณเดียวกันนี้น่าจะใช้เป็นพื้นที่อยู่อาศัยของช่างแกะสลักด้วย ดังปรากฏหลักฐานร่องรอยของกองไฟร่วมกับเศษกระดูกสัตว์

ชั้นที่ 3 เป็นชั้นดินล่างสุดที่พบร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ในอดีต มีความหนาของชั้นดินประมาณ 10-20 เซนติเมตร ลักษณะดินเป็นดินเหนียวปนทราย วัดค่า pH ได้ประมาณ 8.0 (ด่างอ่อน) พบหลักฐานประเภทร่องรอยกองไฟ เศษถ่าน เศษกระดูกสัตว์ และเศษเปลือกหอยแครง 1 ชิ้น

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง

ชุมชนโบราณเมืองสิงห์ตั้งอยู่บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำแควน้อย มีภูเขาโอบล้อมอยู่แทบทุกด้าน ยกเว้นด้านทิศใต้ที่อยู่ติดกับแม่น้ำแควน้อย สภาพพื้นที่ภายนอกเมืองในปัจจุบันเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ดินมีความอุดมสมบูรณ์มาก พื้นที่โดยรอบได้ลาดเอียงลงมาทางลำน้ำแควน้อยที่อยู่ทางด้านทิศใต้ ซึ่งมีรายละเอียดตามที่จะบรรยายดังต่อไปนี้²⁸

ด้านทิศเหนือ ติดต่อกับบ้านหนองปรือ และบ้านวังสิงห์ เทือกเขาที่อยู่ทางด้านนี้ได้แก่ เทือกเขาท่าช้าง เขาป่าหุ้ม เขาช่องกระตัง และเขาพุไม้แดง มีความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 600 เมตร

ด้านทิศตะวันตก ติดต่อกับบ้านห้วยแม่กระบาน และบ้านหนองปลาไหล มีแม่น้ำแควน้อยไหลขนานไปกับทางรถไฟจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และมีเทือกเขาอ้ายเหือด เขาโป่งช้างเผือก เขาโตน เขาทุ่งศาลทอง เขาโกรกหินแดง และเขาช้างพอม มีความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 300-500 เมตร

²⁸ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการปฏิบัติงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์, 10-11.

ด้านทิศตะวันออก ติดกับบ้านเขาน้อย บ้านท่าช้าง บ้านสถานีท่ากิเลน มีเขาช่องฟาก เขาพนมमार เขาพุกระพี เขาแก้ว เขาแควน้อย เขาปลิว เขาเมืองครุฑ และเขาขวาง มีความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 300-400 เมตร มีทางรถไฟสายกาญจนบุรี-วังโพ ดัดผ่านจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ไปทางทิศตะวันตก

ด้านทิศใต้ ติดต่อกับท่าเดื่อ บ้านท่าอ้อ แม่น้ำแควน้อยและเทือกเขาป้อม มีความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 400 เมตร

เมืองสิงห์ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อย แขนงของเมืองเกือบเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีกำแพงเมืองก่อด้วยศิลาแลงตั้งอยู่ด้านในสุด โดยกำแพงนี้มีขนาดกว้าง 880 เมตร ยาว 1,400 เมตร และสูงราว 5 เมตร ด้านในของกำแพงถมดินลาดเป็นคันกำแพง กำแพงเมืองนี้มีแนวเป็นเส้นตรงตลอดทั้งสามด้าน คือด้านทิศเหนือ ด้านทิศตะวันออก และด้านทิศตะวันตก ด้านนอกของกำแพงศิลาแลงที่เป็นแนวเส้นตรงตลอดทั้งสามด้านนี้ได้ปรากฏแนวคูน้ำคันดินออกไปอีกด้านละ 7 ชั้น ขนานไปกับแนวกำแพงศิลาแลงที่อยู่ด้านในสุด ส่วนทางด้านทิศใต้ที่อยู่ริมแม่น้ำแควน้อยนั้น แนวกำแพงศิลาแลงจะคดโค้งไปตามลำแม่น้ำ โดยใช้แม่น้ำธรรมชาติสายนี้เป็นคูเมืองแทน²⁹ (แผนผังที่ 1, 2) คูน้ำคันดินรวมถึงกำแพงเมืองเหล่านี้ คงมีประโยชน์ไว้ใช้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรู และในขณะเดียวกันคูน้ำคันดินหลายๆชั้น ที่อยู่ล้อมรอบแนวกำแพงเมืองทั้งสามด้าน ก็คงทำขึ้นเพื่อรองรับน้ำไม่ให้ไหลเข้ามาท่วมเมืองในช่วงฤดูน้ำหลาก ซึ่งเป็นช่วงที่แม่น้ำแควน้อยจะต้องรับน้ำที่ไหลมาจากบนเทือกเขา อีกทั้งคูน้ำคันดินเหล่านี้ยังอาจใช้เป็นทางระบายน้ำหรือคลองส่งน้ำ ผ่อนน้ำจากแม่น้ำเข้ามาใช้ภายในเมือง เพื่อการอุปโภคบริโภค เนื่องจากภายในเมืองสิงห์ได้พบแนวคูน้ำอยู่ทางด้านทิศเหนือของเมือง³⁰

หลักฐานทางด้านจารึก

จากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 1 ที่เมืองสิงห์ เมื่อปี พ.ศ. 2521 ทำให้พบจารึกอยู่หลักหนึ่งทางด้านทิศตะวันตกของปรางค์ประธาน เป็นจารึกที่มีข้อความสั้นๆบรรทัดเดียวอยู่บนขอบของแท่นฐานประติมากรรมหินทรายสีแดง แท่นฐานประติมากรรมนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดกว้างประมาณ 80 เซนติเมตร ที่กลางฐานเจาะรูสำหรับสวมเดือยประติมากรรม โดยมีร่องน้ำยื่นออกมาจากส่วนกลางฐานถึงขอบฐานประมาณ 40 เซนติเมตร

²⁹ระพีศักดิ์ ชัชวาล, รายงานการขุดแต่งและบูรณะปราสาทเมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2520). กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจันทรศการพิเศษวันเด็กแห่งชาติ เรื่องปราสาทเมืองสิงห์ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร 8 มกราคม 2520), 1.

³⁰ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการปฏิบัติงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์, 10.

จารึกบนแท่นฐานประติมากรรมนี้ ที่ผ่านมามีนักวิชาการทางด้านภาษาโบราณได้ให้ความเห็นที่แตกต่างกันออกไป 2 อย่าง คือ

ความเห็นแรกเป็นของนางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์³¹ นักภาษาโบราณของกรมศิลปากร กล่าวว่าจารึกหลักนี้บันทึกไว้ด้วยอักษรขอม ภาษาไทย ซึ่งได้เปรียบเทียบรูปแบบตัวอักษรที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันนี้กับจารึกดงแม่ปางเมือง พบที่อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ และจารึกหลังพระพุทธรูปนาคนปรก พบที่จังหวัดลพบุรี โดยอธิบายเพิ่มเติมว่า ตัวอักษรกลุ่มดังกล่าวจัดเป็นรูปอักษรขอม ภายใต้อิทธิพลกัมพูชาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 แต่จากลักษณะรูปอักษรที่ปรากฏนั้นมีบางอย่างที่แสดงให้เห็นว่าตัวอักษรเริ่มที่จะมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปจากเดิม โดยมีความเป็นท้องถิ่นมากขึ้น มีลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง แตกต่างไปจากรูปแบบอักษรขอมที่พบในประเทศกัมพูชาและในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งจะเห็นว่าตัวอักษรกลุ่มดังกล่าวนี้มีลักษณะค่อนข้างกลม ผิดกับตัวอักษรขอมที่พบในกัมพูชาและในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่มีลักษณะรูปทรงเหลี่ยม อีกทั้งยังกล่าวว่าตัวอักษรกลุ่มนี้ต่อไปจะกลายเป็นต้นแบบของรูปอักษรขอมไทยในสมัยหลังด้วย ส่วนในเรื่องคำอ่านนั้นได้อ่านออกมาว่า “*พรัญาไทยกร*” โดยในที่นี้เชื่อว่าจะน่าจะเป็นชื่อของเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองเมืองสิงห์ที่เป็นคนท้องถิ่น ซึ่งคงเป็นบุคคลเดียวกับผู้ที่สร้างปราสาทเมืองสิงห์แห่งนี้ และคนกลุ่มนี้ที่อาศัยอยู่ในบริเวณเมืองสิงห์น่าจะเป็นกลุ่มชนที่ใช้ภาษาไทยด้วย

ส่วนอีกความเห็นหนึ่งเป็นของศาสตราจารย์เกียรติคุณอุไรศรี วรสระริน³² แห่งภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้กล่าวว่าจารึกที่เมืองสิงห์นี้เป็นอักษรและภาษาเขมร สมัยหลังเมืองพระนคร และอ่านว่า “*พรัญา*”

หลักฐานทางโบราณคดี

โบราณสถาน และสิ่งก่อสร้างสำคัญ

ภายในบริเวณกำแพงเมืองสิงห์ มีอาคารสิ่งก่อสร้างโบราณอยู่ทั้งหมด 4 แห่ง ซึ่งในการเรียกชื่อโบราณสถานแต่ละแห่งนั้นได้เรียกตามหมายเลขที่ค้นพบตามลำดับก่อนหลังเป็นโบราณสถานหมายเลข 1-4 เนื่องมาจากว่าในปัจจุบันยังไม่ทราบชื่อที่แท้จริงของโบราณสถานเหล่านี้ และบางแห่งก็ยังไม่ทราบหน้าที่การใช้งานของโบราณสถานนั้นๆ ด้วย โบราณสถานที่พบภายในเมืองสิงห์ทั้ง 4 แห่ง มีลักษณะดังนี้³³

³¹ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “จารึกปราสาทเมืองสิงห์,” ศิลปากร 31,1 (มีนาคม-เมษายน 2530) : 50-54.

³² กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการปฏิบัติงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์, 15.

³³ เรื่องเดียวกัน, 20-22.

โบราณสถานหมายเลข 1 (แผนผังที่ 3, ภาพที่ 7)

กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. 2517-2521 มีลักษณะเป็นปราสาทแบบเขมร ก่อสร้างด้วยศิลาแลงประดับลวดลายปูนปั้น หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตรงกลางเป็นปรางค์ประธานหลังเดี่ยวในผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีทางเข้าทั้งสี่ทิศ ส่วนยอดพังทลายลงหมดแล้ว มีระเบียงคดวงล้อมรอบปรางค์ประธาน โดยมีโคปุระ (ซุ้มประตู) ตั้งอยู่ทั้ง 4 ด้านของระเบียงคด โคปุระทางด้านทิศตะวันตกยังเหลือสภาพส่วนยอดให้เห็นอยู่มากที่สุด ส่วนโคปุระด้านทิศเหนือและทิศใต้ส่วนบนพังทลายลงหมด เหลือเพียงเรือนธาตุ ที่ส่วนมุมของแต่ละมุมของระเบียงคดสร้างเป็นซุ้มทิศสี่ซุ้ม โดยมีแนวระเบียงคดเชื่อมต่อกับโคปุระทั้งสี่ด้าน ซึ่งแนวระเบียงคดนี้ได้ก่อเป็นผนังสองด้านรองรับส่วนหลังคาที่ก่อด้วยศิลาแลงเรียงซ้อนเหลื่อมกัน มีบราลีประดับที่สันของหลังคา ระเบียงด้านที่สมบูรณ์ที่สุดคือระเบียงที่เชื่อมระหว่างโคปุระด้านทิศเหนือกับซุ้มมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ที่บริเวณระเบียงคดด้านทิศเหนือได้ปรากฏภาพสลักโคลนเป็นรูปบุคคลมี 4 กร ซึ่งอาจเป็นรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (ภาพที่ 11)

ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปรางค์ประธาน มีอาคารขนาดเล็กกรุปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือที่เรียกกันว่าบรรณาลัย 1 หลัง โดยมีประตูทางเข้าอยู่ทางด้านทิศตะวันตก คือหันหน้าเข้าหาปรางค์ประธาน

ด้านหน้าของปรางค์ประธาน (ด้านทิศตะวันออก) อาจจะเคยมีการทำระเบียงเครื่องไม้รูปกากบาทที่มีหลังคามุงด้วยกระเบื้องกาบกล้วย บนสันหลังคาเคยมีบราลีดินเผาประดับอยู่ ระเบียงนี้ได้ยื่นไปถึงมุขด้านในของโคปุระด้านทิศตะวันออก

บริเวณด้านหน้าของโคปุระและระเบียงคดด้านทิศตะวันออก มีลานที่ปูด้วยศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด 30 x 30 เมตร โดยที่มุมทั้งสี่ของลานนี้ทำเป็นแอ่งดินๆ รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดเล็กจำนวน 4 แอ่ง และรอบแอ่งแต่ละแอ่งนี้ได้พบหลุมดินๆ รูปสี่เหลี่ยมมีขนาดเท่ากันแลงก่อนหนึ่งเรียงกันอยู่เป็นคู่ๆ

สิ่งก่อสร้างทั้งหมดที่กล่าวไปแล้วนั้น (ปรางค์ประธาน บรรณาลัย แนวระเบียงคด ลานศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส) ได้ปรากฏแนวกำแพงแก้ว ซึ่งก่อด้วยศิลาแลงวงล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง โดยมีโคปุระหรือซุ้มประตูทางเข้าตั้งอยู่ทางด้านหน้าทางทิศตะวันออก ถัดออกมาจากจากโคปุระและกำแพงแก้ว มีลานทางเดินรูปกากบาทยื่นออกไปทางทิศตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกับประตูของกำแพงเมืองที่ก่อด้วยศิลาแลง

โบราณสถานหมายเลข 2 (แผนผังที่ 4 , ภาพที่ 8)

กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. 2521-2522 พบว่าเป็นการก่อสร้างด้วยศิลาแลง ประดับด้วยลายปูนปั้น หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตัวอาคารทั้งหมดตั้งอยู่

บนฐานสูงที่มีขนาดกว้าง 33.90 เมตร ยาว 54.20 เมตร สูง 0.80 เมตร ตรงกลางใช้ดินลูกรังหรือ
แลงเม็ดเล็ก ๆอัดแน่น

เมื่อพิจารณาจากลักษณะการวางผังสิ่งก่อสร้างของโบราณสถานหมายเลข 2 แล้ว จะ
เห็นได้ว่าแผนผังของโบราณสถานแห่งนี้มีความคล้ายคลึงกับโบราณสถานหมายเลข 1 ดังที่กล่าว
ไปแล้ว คือมีปรางค์ประธาน 1 องค์ตั้งอยู่ตรงกลาง และมีโคปุระหรือซุ้มประตูตั้งอยู่ทั้ง 4 ด้านของ
ปรางค์ประธาน แต่ว่าการวางผังของกลุ่มอาคารโบราณสถานหมายเลข 2 นี้มีลักษณะที่ไม่สมดุลงัน
ผิดกับแผนผังของโบราณสถานหมายเลข 1 อย่างเช่น จากปรางค์ประธานที่ตั้งอยู่ตรงกลางไปถึงโค
ปุระ(ซุ้มประตู)ด้านทิศตะวันออกมีระยะห่างกันมาก และมีแนวที่ไม่ตรงกัน โดยอยู่เอียงกันเล็กน้อย
ในขณะที่จากปรางค์ประธานไปถึงโคปุระด้านทิศตะวันตก กลับอยู่ชิดกันมาก หรือการขอมุมแต่ละ
ด้านขององค์ปรางค์ประธานและโคปุระก็ไม่เท่ากัน หรือที่โคปุระด้านทิศเหนือมีทางขึ้นด้านข้าง
แต่โคปุระด้านทิศใต้ ไม่ปรากฏลักษณะเดียวกัน เป็นต้น

นอกจากนี้ยังปรากฏการทำแนวระเบียงคดหรือทางเดินเพื่อเชื่อมต่อระหว่างปรางค์
ประธานตรงกลางกับโคปุระทั้งสามด้าน คือด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และด้านทิศใต้ เข้าด้วยกัน
ซึ่งการที่มีระเบียงคดเชื่อมระหว่างโคปุระด้านทิศเหนือและทิศใต้กับปรางค์ประธานนั้น อาจทำให้ดู
เหมือนกับว่ามีปรางค์ 3 องค์ตั้งอยู่เรียงกันในแนวเดียว ที่โคปุระด้านทิศเหนือและทิศใต้มีร่องรอย
ของการทำระเบียงคดต่อออกไปทางทิศตะวันออกเป็นแนวยาวเพื่อไปเชื่อมต่อกับโคปุระที่ตั้งอยู่
ทางด้านทิศตะวันออก แต่ร่องรอยนี้ได้ปรากฏเฉพาะที่ส่วนพื้นเท่านั้น โดยไม่มีการก่อสร้างผนัง
ของระเบียงที่มีหลังคาคลุม ดังแบบแผนที่ควรจะเป็นอย่างในวัฒนธรรมขอมที่มีการทำระเบียงคดง
ล้อมรอบกลุ่มอาคารประธาน

บริเวณโบราณสถานหมายเลข 2 นี้ได้ค้นพบแท่นประดิษฐานหินทรายเป็นจำนวน
มาก ซึ่งมีลักษณะการตั้งวางอยู่ที่เดิม อันอาจแสดงให้เห็นว่าไม่เคยถูกเคลื่อนย้ายมาก่อน

โบราณสถานหมายเลข 3 (แผนผังที่ 5, ภาพที่ 9)

ตั้งอยู่บริเวณนอกกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1
บนพื้นที่ราบโล่ง สภาพก่อนการขุดแต่งมีลักษณะเป็นเนินดินขนาดเล็กรูปร่างค่อนข้างกลม บนเนิน
ดินมีวัชพืชขึ้นปกคลุม และมีหลุมที่เกิดจากการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ บนผิวดินมี
เศษอิฐและศิลาแลงกระจัดกระจายอยู่บ้าง แต่ไม่สามารถมองเห็นลักษณะของสิ่งก่อสร้างภายในได้

กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2520 ทำให้ทราบว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็น
แนวฐานของโบราณสถานขนาดเล็กที่ก่อด้วยอิฐและศิลาแลง ภายในกลวง โดยฐานชั้นล่างเป็น
ฐานเขียงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสก่อศิลาแลง ถัดขึ้นมาเป็นฐานปัทม์ 1 ชั้น ก่อด้วยอิฐโดยใช้เทคนิคการ

เรียงอิฐแบบ Header Bond คือใช้ด้านสันของอิฐก่อโผล่ออกมาด้านนอก ส่วนชั้นบนสุดก่อด้วยศิลาแลง

ที่มุมด้านนอกของอาคารทุกมุมมีแผ่นหินปักไว้คล้ายกับจะเป็นใบเสมา และจากการขุดแต่งโบราณสถานนี้ได้ค้นพบพระพิมพ์โลหะเนื้อชินตะกั่วจำนวนมาก

โบราณสถานหมายเลข 4 (แผนผังที่ 6, ภาพที่ 10)

ตั้งอยู่นอกกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 ออกไปประมาณ 236.50 เมตร ก่อนการขุดแต่งมีสภาพเป็นเนินดิน มีต้นไม้ปกคลุม บนเนินดินมีแท่นฐานประติมากรรมหินทรายแตกหัก และก้อนศิลาแลงกระจายอยู่ทั่วไป มีร่องรอยการขุดหาโบราณวัตถุที่ได้แท่นฐาน

กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2529 ทำให้พบว่าโบราณสถานหมายเลข 4 ก่อด้วยศิลาแลงเป็นพื้นชั้นเดียวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเรียงเป็นระยะ 4 ส่วน โดยแต่ละส่วนกว้าง 3.90 เมตร ยาว 6.65 เมตร ระยะเรียงห่างกัน 0.50 เมตร พื้นบางส่วนปูด้วยศิลาแลง มีกรวดแม่น้ำและทรายอัดแน่น ซึ่งอาจเป็นส่วนที่เป็นฐานรากของโบราณสถาน โบราณสถานแห่งนี้ไม่สามารถจะบอกได้ว่าสร้างเป็นรูปทรงแบบใด เนื่องจากว่าได้พบแต่เพียงส่วนพื้นเรียงกันอยู่เท่านั้น

อนึ่ง ในส่วนที่ 2 จากทางด้านทิศเหนือ มีการพบแท่นฐานประติมากรรมหินทรายตั้งอยู่

กำแพงเมือง³⁴

กำแพงเมืองของเมืองสิงห์ก่อด้วยศิลาแลง ตั้งอยู่ด้านในสุด โดยอยู่ถัดจากแนวคูน้ำคันดินเข้าไปข้างในเมือง แนวกำแพงมีขนาด 880 x 1,400 เมตร กำแพงเมืองมีแนวที่เป็นเส้นตรงตลอดทั้งสามด้านคือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ส่วนกำแพงทางด้านทิศใต้มีแนวกำแพงได้คดโค้งไปตามลำแม่น้ำแควน้อย ที่กำแพงเมืองทุกด้านมีประตูทางเข้าออก ซึ่งแต่ละด้านได้เจาะเป็นช่องประตูผ่านแนวกำแพงออกไป กำแพงเมืองและประตูเมืองทั้ง 4 ด้านนี้มีความสูงไม่เท่ากันทุกด้าน โดยเฉลี่ยแล้วมีความสูงประมาณ 5 เมตร

วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างกำแพงเมือง ได้แก่ ดินและศิลาแลง โดยกำแพงเมืองมีลักษณะเป็นกำแพงแกนดิน ด้านนอกได้ก่อศิลาแลงขึ้นมาเป็นผนังฐานบัวคว่ำ ส่วนด้านในเป็นดินถมค่อยๆลาดลงมาจนถึงระดับพื้น

ในด้านเทคนิคการก่อสร้างนั้นพบว่า ในการก่อเรียงศิลาแลงขึ้นไปเป็นผนังกำแพง ไม่เป็นระบบที่แน่นอน โดยก่อเรียงเรียงขึ้นไปจนกระทั่งถึงส่วนบน

³⁴ กรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่องปราสาทเมืองสิงห์, 32.

ร่องรอยคูน้ำคันดินของเมือง³⁵

ชุมชนโบราณเมืองสิงห์นั้น นอกจากการที่มีกำแพงก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบเมืองแล้ว ยังปรากฏคูเมืองและคันดินล้อมอยู่ด้านนอกของแนวกำแพงศิลาแลง ร่องรอยนี้มีอยู่ 3 ด้าน คือ ด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศเหนือ ส่วนทางด้านทิศใต้ มีแม่น้ำแควน้อยไหลผ่าน ซึ่งใช้เป็นแนวกันเขตหรือคูเมืองโดยธรรมชาติ

คูเมืองและคันดินด้านทิศตะวันออก ปรากฏแนว 3-5 ชั้น ลักษณะคูตื้นเขิน ทำให้แนวคันดินแต่ละแนวไม่สูงมากนัก คูน้ำคันดินด้านทิศตะวันตก ปรากฏแนวครบ 7 ชั้น แต่ลักษณะแนวคูคันดินได้ขาดเป็นตอนๆ ส่วนทางด้านทิศเหนือนั้น ปรากฏแนวคูน้ำคันดินประมาณ 6 ชั้น แนวคันคูบางช่วงขาดเป็นตอนๆ และตื้นเขิน

จากสภาพของคูน้ำคันดินในปัจจุบันที่ขาดเป็นตอนๆ และบางด้านปรากฏร่องรอยของคูคันดินเพียง 3 ชั้นบ้าง 5-7 ชั้นบ้าง แต่เดิมคูน้ำคันดินเหล่านี้น่าจะมีอยู่ถึง 7 ชั้น เพราะเมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายทางอากาศแล้ว จะเห็นว่าร่องรอยของคูคันดินค่อนข้างสม่ำเสมอ แต่เนื่องจากบริเวณคูคันดินเหล่านี้ได้ถูกชาวบ้านปรับพื้นที่ทำไร่เป็นบางตอน และอาจจะเกิดจากการตื้นเขิน อีกทั้งการชะของน้ำฝน จึงทำให้คูน้ำคันดินในแต่ละด้านแตกต่างกัน

สระน้ำ³⁶

สระน้ำที่พบในขอบเขตของเมืองสิงห์มีทั้งหมด 6 สระ มีขนาดต่างกัน ซึ่งส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม และตื้นเขินไปเกือบหมดแล้ว แต่บางสระพบว่ายังคงพอน้ำเหลืออยู่บ้าง สระน้ำทั้ง 6 สระ ได้พบอยู่ตามจุดต่างๆ ภายในเขตของเมืองสิงห์ มีรายละเอียดดังนี้

-สระที่อยู่ติดกำแพงด้านทิศใต้ ตั้งอยู่ตรงส่วนพื้นที่ซึ่งยื่นออกไปตามแนวแม่น้ำทางด้านทิศตะวันออกของกำแพงด้านทิศใต้ เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมมีขนาดประมาณ 23 x 30 เมตร

-สระที่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 38 x 50 เมตร สระนี้อยู่ใกล้กับตัวโบราณสถานมากที่สุด

-สระน้ำที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 สระน้ำนี้มีลักษณะเป็นสระยาวตามแนวนอนซึ่งตั้งอยู่ชิดกับตอนกลางของกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันตก มีขนาดประมาณ 30 x 212 เมตร จัดเป็นสระน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สุด

-สระน้ำที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของสระใหญ่ เป็นสระที่ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางบริเวณโบราณสถาน มีขนาดประมาณ 20 x 35 เมตร

³⁵ เรื่องเดียวกัน, 32-49.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 49.

-สระน้ำที่ตั้งอยู่บริเวณมุมด้านใน ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง มีลักษณะเป็นสระรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 35 x 75 เมตร

-สระน้ำที่ตั้งอยู่บริเวณมุมด้านใน ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง เป็นสระรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดประมาณ 12 x 20 เมตร จัดว่าเป็นสระน้ำที่มีขนาดเล็กที่สุด

โบราณวัตถุ³⁷

จากการดำเนินงานขุดแต่งและขุดค้นทางโบราณคดีที่บริเวณโบราณสถานเมืองสิงห์ที่ผ่านมา เมื่อปี พ.ศ. 2517-2529 และใน พ.ศ. 2543 ทำให้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นโบราณวัตถุหลากหลายประเภท ซึ่งสามารถจำแนกออกได้ดังนี้

1. ประติมากรรมหินทราย
2. ประติมากรรมปูนปั้น
3. เครื่องประกอบสถาปัตยกรรม
4. ภาชนะดินเผา
5. พระพิมพ์และแม่พิมพ์
6. เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ
7. ตะกรันโลหะ
8. ชิ้นส่วนแท่งโคลนหินทรายและชิ้นส่วนสะเก็ดหินทราย

1. ประติมากรรมหินทราย

1.1. พระพุทธรูปนาคปรก (ภาพที่ 12-13) ที่พบจากโบราณสถานปราสาทเมืองสิงห์ ทำจากหินทราย ส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด เหลือเพียงส่วนฐาน(ขนดนาค)บ้าง ลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างกลางเลือนบ้าง พระพุทธรูปนาคปรกที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์ มีทั้งหมด 3 องค์ โดยได้ค้นพบอยู่ในบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1

1.2. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี (ภาพที่ 14) ทำจากหินทรายสีเทาเข้ม สูง 161 เซนติเมตร พบเพียงองค์เดียวจากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 1 มีลักษณะเป็นรูปบุรุษประทับยืน มีเศียรเดียว 8 กร พระพักตร์รูปสี่เหลี่ยม พระขนงหนา พระเนตรปิดสนิท พระโอษฐ์อมยิ้ม พระเกตุมาลาเป็นรูปทรงกระบอกปลายตัด บนพระเกตุมาลามีรูปของพระชยานิพุทธรอมิตาเก

³⁷ กรมศิลปากร, หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : บริษัท คัมปาย อิมเมจจิ่ง จำกัด, มปป.) ; กรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่องปราสาทเมืองสิงห์, 114-214 ; วสันต์ เทพสุริยานนท์, แหล่งสลักหินทรายในเมืองสิงห์ : ผลการขุดค้นทางโบราณคดี ปี พ.ศ. 2543, 3-4.

คือรูปพระพุทธเจ้าแสดงปางสมาธิประทับไว้ที่ด้านหลัง ที่บนพระวรกายท่อนบนทั้งด้านหน้าและด้านหลัง สลักเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิขนาดเล็กประดับอยู่เต็ม ที่กลางพระอุระและรอบนัยพระองค์ได้สลักเป็นรูปสตรีประทับนั่ง ซึ่งนางปรัชญาปารมิตา ส่วนพระวรกายท่อนล่างของพระองค์ทรงนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น มีชายผ้าตกลงมาเป็นรูปหางปลา คาดเข็มขัดทับบนผ้านุ่ง และที่บริเวณข้อพระบาทและโคนนิ้วพระบาททั้งสิบมีการสลักรูปพระพุทธรูปปางสมาธิไว้ด้วย

1.3. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร พบทั้งหมด 13 องค์ สลักจากหินทรายทั้งหมด โดยพบที่โบราณสถานเมืองสิงห์ หมายเลข 1 จำนวน 6 องค์ (ภาพที่ 15-16) พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 จำนวน 6 องค์ (ภาพที่ 17-22) และบริเวณนอกกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันตก อีก 1 องค์ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กรทั้ง 13 องค์นี้มีลักษณะโดยรวมเป็นศิลปะขอมแบบบาเยน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 กล่าวคือ พระพักตร์ค่อนข้างเป็นสี่เหลี่ยม พระเนตรปิดสนิท พระโอษฐ์อมยิ้ม พระเกตุมาลาเป็นรูปทรงกระบอกปลายตัด พระเศาสลักเป็นรูปจันทร์เสี้ยวเล็กๆ เรียงซ้อนกันขึ้นไปเป็นแนวตรง มี 4 กร ซึ่งพระหัตถ์ทั้งสี่ถ้ายู่ครบทั้งหมดจะถือสิ่งของต่างๆ ได้แก่ พระหัตถ์ขวาบนทรงถืออักษมาลา(ลูกประคำ) พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือคัมภีร์ พระหัตถ์ขวาล่างทรงถือดอกบัว และพระหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือหม้อน้ำ นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น มีชายผ้าเป็นรูปหางปลา คาดเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัดทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ซึ่งลักษณะของผ้านุ่งแบบนี้เหมือนกับของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปลงรัศมีดังที่กล่าวมาแล้ว

1.4. นางปรัชญาปารมิตา (นางปัญญาวรรมิ) จากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเมืองสิงห์ ทำให้ค้นพบประติมากรรมรูปเคารพนางปรัชญาปารมิตาประทับยืนสลักจากหินทราย มีเศียรเดียว 2 กร ลักษณะพระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม พระเนตรปิด พระโอษฐ์อมยิ้ม พระเกตุมาลาเกล้าเป็นรูปทรงกรวย มีรูปพระชยานิพุทธรอมิตาเกะ (พระพุทธรูปปางสมาธิ) ประดับอยู่บนพระเกตุมาลา พระเศาสลักเป็นจันทร์เสี้ยวเล็กๆ เรียงซ้อนกันขึ้นไปเป็นแนว นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า ซึ่งที่บริเวณปราสาทเมืองสิงห์นี้ได้พบรูปนางปรัชญาปารมิตาเต็มองค์ดังที่กล่าวมานี้ จำนวน 2 องค์คือ องค์หนึ่งพบที่โคปุระ (ซุ้มประตู) ทางด้านทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 1 พระกรขององค์นี้ได้หักหายไปทั้งสองข้าง องค์นี้สูงประมาณ 117 เซนติเมตร (ภาพที่ 23) ส่วนอีกองค์พบบริเวณแนวระเบียงคดด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 มีความสูง 119 เซนติเมตร พระหัตถ์ขวาทรงถือดอกบัว และพระหัตถ์ซ้ายทรงถือคัมภีร์ (ภาพที่ 24) ประติมากรรมทั้งสององค์นี้จัดอยู่ในศิลปะขอมแบบบาเยน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ประติมากรรมองค์หลังนี้ที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 2 มีลักษณะเป็นฝีมือช่างพื้นเมืองหรือท้องถิ่นกว่าประติมากรรมองค์แรกที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งมีลักษณะเป็นแบบเขมรอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังพบเฉพาะ

เศียรของนางปรัชญาปารมิตาอีก 2 ชิ้นด้วย โดยที่ชิ้นหนึ่งพบที่โบราณสถานหมายเลข 1 (ภาพที่ 25) และอีกชิ้นหนึ่งพบภายในบริเวณเมืองสิงห์ (ภาพที่ 26)

1.5. เศียรทวารบาล ? พบจำนวน 2 ชิ้น สลักจากหินทรายสีแดง โดยที่ชิ้นแรกสูง 44 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นเศียรของรูปบุรุษ พระพักตร์รูปสี่เหลี่ยม มีพระเนตรที่สามอยู่กลางพระนลาฏ พระเนตรเบิกโพลง พระขนงหนา พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์โค้งขึ้นเล็กน้อย พระเกตุมาลาเป็นรูปดอกบัวตูม โดยสลักเป็นรูปกลีบบัวเรียงซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสี่ชั้น สวมเครื่องประดับศีรษะเป็นกระบังหน้า ที่พระกรรณทั้งสองข้างสวมกนกขลุ่ยรูปคุ่มดอกไม้ขนาดใหญ่ พระกรรณด้านขวามีรอยกะเทาะเล็กน้อย พบที่ปราสาทประธานของโบราณสถานหมายเลข 1 (ภาพที่ 27) และอีกชิ้นหนึ่งปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในห้องคลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี (ภาพที่ 28)

1.6. เศียรประติมากรรมหินทรายสีแดง (พระพุทธรูป ?) พระเศียรสลักเป็นรูปจันทร์เสี้ยวเล็กๆ เรียงซ้อนกันขึ้นไปเป็นแนว พระเกตุมาลา(อุษณิชะ)ทำเป็นรูปกลีบบัวซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น พระพักตร์แสดงอาการหลับพระเนตร พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย อันเป็นลักษณะของประติมากรรมรูปเคารพในศิลปะขอม แบบบาเยน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 (ภาพที่ 29)

1.7. ชิ้นส่วนพระหัตถ์ของประติมากรรมหินทราย ได้แก่

1.7.1. พระหัตถ์ขวาลือดอกบัว (ภาพที่ 31)

1.7.2. พระหัตถ์ขวาลือคัมภีร์ มีลายสลักพระพุทธรูปปางสมาธิเรียงเป็นแถวอยู่รอบข้อพระหัตถ์ (ภาพที่ 32) ชิ้นส่วนนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแปดกร เนื่องจากปรากฏพระพุทธรูปปางสมาธิขนาดเล็กเรียงเป็นแถวอยู่รอบข้อพระหัตถ์ เช่นเดียวกับที่ปรากฏบนข้อพระบาทและบนลำตัวของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่พบจากปราสาทเมืองสิงห์ นอกจากนี้ยังมีเหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ ถ้าเป็นรูปเคารพของอวโลกิเตศวรสี่กรนั้น ได้ถือคัมภีร์ไว้ในพระหัตถ์ซ้าย(บน) ไม่ใช่ถือในพระหัตถ์ขวา

1.7.3. พระหัตถ์ซ้ายถือหม้อน้ำ (ภาพที่ 33)

1.7.4. พระหัตถ์ซ้ายถืออักษมาลา (ลูกประคำ) (ภาพที่ 34) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแปดกร เพราะว่ารูปเคารพดังกล่าวมักถือลูกประคำไว้ในพระหัตถ์ซ้าย และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กรจะไม่ถือลูกประคำไว้ในพระหัตถ์ซ้าย แต่ได้ถือในพระหัตถ์ขวาด้านบน

เป็นต้น

1.8 ชิ้นส่วนประติมากรรมรูปใบหน้าของบุคคล ทำจากหินทรายสีแดง ชิ้นหนึ่งมีลักษณะเป็น ใบหน้าซีกซ้าย เป็นส่วนจมูกต่อกับแก้มและบริเวณขอบตาด้านล่าง มีขนาดยาว 61 เซนติเมตร สูง 29 เซนติเมตร (ภาพที่ 35) และอีกชิ้นหนึ่งเป็นส่วนบริเวณใบหูต่อท้ายทอยด้านขวา มีเศษปูนปั้นติด อยู่บริเวณใบหู พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 (ภาพที่ 36)

1.9 ชิ้นส่วนประติมากรรมหินทรายรูปบุรุษ มีลักษณะเป็นส่วนท่อนล่างของประติมากรรม ตั้งแต่ส่วนเอวลงไปถึงส่วนต้นขา นุ่งผ้าโจงสั้น คาดเข็มขัดทับผ้านุ่ง มีชายผ้าตกลงมาเป็นรูป หางปลา (ภาพที่ 37-38)

1.10 หลักหิน ? มีลักษณะเป็นแท่งสี่เหลี่ยมมีเดือย ทำจากหินทรายสีแดง มีภาพสลักรูปบุคคล ยืนอยู่ภายใต้ร่มไม้ มี 4 แขน มือขวาด้านล่างขาดหายไป ส่วนมือด้านอื่นๆ น่าจะถือวัตถุบางอย่าง แต่ไม่ชัดเจนว่าเป็นอะไร บุคคลในภาพสลักมีลักษณะใบหน้าเป็นรูปสี่เหลี่ยมสวมเครื่องประดับ ศีรษะและกุดซูล นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น โดยมีชายผ้ารูปหางปลาตกลงมาทางด้านหน้า มีขนาดสูง 65 เซนติเมตร กว้าง 22 เซนติเมตร (ภาพที่ 39)

1.11 แผ่นหินทรายรูปสามเหลี่ยมยอดมน มีภาพสลักนูนรูปบุคคล 2 คนยืนคู่กัน แต่ยังไม่เสร็จ บุคคลที่ยืนอยู่ทางด้านขวาสูงกว่าบุคคลทางด้านซ้าย ลักษณะการแต่งกายคล้ายกันคือนุ่งผ้า ยาวกรอมเท้า (ภาพที่ 40) แผ่นหินนี้มีขนาดสูง 34.5 เซนติเมตร กว้าง 25 เซนติเมตร พบที่โคปุระ (ซุ้มประตู) ด้านทิศตะวันออกของโบราณสถานหมายเลข 2

2 ประติมากรรมปูนปั้น

เนื่องด้วยสถาปัตยกรรมที่พบภายในบริเวณเมืองสิงห์ ส่วนใหญ่จะใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุ หลักในการก่อสร้าง (โดยเฉพาะโบราณสถานหมายเลข 1 และหมายเลข 2) ซึ่งลักษณะของศิลาแลง นั้นมีรูพรุน ไม่สามารถที่จะสลักให้เป็นลวดลายที่สวยงามได้ ผิดกับหินทรายที่มีเนื้อละเอียด ละเอียดกว่าที่สามารถสลักลวดลายต่างๆ ได้อย่างประณีตวิจิตรบรรจง ศิลาแลงทำได้แต่เพียงใช้เป็น แกนของสถาปัตยกรรมหรือประติมากรรม โดยการทำให้เป็นโครงร่างเอาไว้ก่อน หรือที่เรียกว่า “โคลน” แล้วจึงใช้ปูนซึ่งเป็นปูนหมักปูนดำสูตรโบราณ นำมาพอกทับตัวสถาปัตยกรรมหรือ ประติมากรรมตกแต่งรายละเอียดให้เป็นรูปร่างตามต้องการได้

จากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเมืองสิงห์ตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ.2517 เป็นต้นมา ทำให้พบชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นที่ใช้ประดับตกแต่งตัวสถาปัตยกรรมอยู่เป็นจำนวนมาก ชิ้นส่วน ปูนปั้นเหล่านี้ได้หลุดออกจากตัวอาคารและตกอยู่ร่วมกับชิ้นส่วนอื่นๆของสถาปัตยกรรม ซึ่งพอจะ จำแนกตามลักษณะได้ดังนี้

2.1 ประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคล มีทั้งรูปบุรุษ สตรี เทวดา ยักษ์ อสูร ฯลฯ (ภาพที่ 41)

2.2 ประติมากรรมปูนปั้นรูปสัตว์ เช่น ช้าง สิง นาค เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นสัตว์ที่เกี่ยวกับคติความเชื่อทางศาสนา (ภาพที่ 42)

2.3 ประติมากรรมปูนปั้นลวดลายพันธุ์พฤกษา เช่น ลายดอกไม้ใบไม้ ได้แก่ ลายกนก ลายกระจัง ลายกลีบบัว ลายดอกกลม เป็นต้น (ภาพที่ 43)

3 เครื่องประกอบสถาปัตยกรรม

3.1 ประเภทดินเผา

3.1.1 กระเบื้องมุงหลังคา เป็นเนื้อดินเผาที่มีส่วนผสมของทรายเนื้อค่อนข้างละเอียด จนถึงค่อนข้างหยาบ มีสีส้มจนถึงน้ำตาลแดง เเผในอุณหภูมิประมาณ 700-1150 องศาเซลเซียส ที่พบมี 3 แบบ ได้แก่

3.1.1.1 กระเบื้องตัวผู้ มีลักษณะเป็นทรงกระบอกผ่าซีกคล้ายกาบกล้วย ปลายด้านหนึ่งบานออกมาเล็กน้อย มีส่วนของขาเกาะยื่นออกมาจากด้านในเล็กน้อย ตรงบริเวณส่วนกลางของกระเบื้อง มีขนาดกว้าง 14 เซนติเมตร ยาว 21 เซนติเมตร หนา 0.6 เซนติเมตร

3.1.1.2 กระเบื้องตัวเมีย มีลักษณะเป็นกระเบื้องโค้งค่อนข้างแบนกว่า กระเบื้องตัวผู้ มีส่วนของขาเกาะยื่นออกมาเล็กน้อย ตรงส่วนกลางด้านนอกของกระเบื้อง มีขนาดกว้าง 15 เซนติเมตร ยาว 20-26 เซนติเมตร หนา 0.6 เซนติเมตร

3.1.1.3 กระเบื้องเชิงชาย มีลักษณะเช่นเดียวกับกระเบื้องตัวผู้ ส่วนปลายด้านหนึ่งปิดทำเป็นรูปสามเหลี่ยมปลายแหลมคล้ายกลีบดอกไม้หรือกลีบกระจัง ส่วนด้านล่างจะตัดเป็นรอยเว้าเข้า 2 แห่ง ด้านหน้าทำเป็นลวดลายกลีบบัว มีขนาดกว้างประมาณ 14.7 เซนติเมตร สูง 18.4 เซนติเมตร และหนา 0.8 เซนติเมตร (ภาพที่ 44)

3.1.2 บราลี ทำจากดินเผาที่มีส่วนผสมของทรายเนื้อค่อนข้างละเอียด มีทั้งลักษณะที่เป็นทรงคล้ายดอกบัวตูมเรียบๆ และแบบที่ทำเป็นวงซ้อนกันขึ้นไปหลายชั้น มีทั้งสีส้มอมน้ำตาล และสีน้ำตาลอมแดง มีความสูงราว 15 เซนติเมตร และกว้างประมาณ 8-12 เซนติเมตร (ภาพที่ 45)

กระเบื้องมุงหลังคา และบราลีดินเผา พบจากการขุดแต่งบริเวณศาลาด้านหน้าโคปุระด้านทิศตะวันออก ลานหน้าปราสาทประธาน ซากาภบาทด้านทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 1 ส่วนโบราณสถานหมายเลข 2 ได้พบบริเวณระเบียงคดด้านทิศเหนือ และพบที่โบราณสถานหมายเลข 4 ด้วย

3.1.3 อิฐ เป็นวัสดุก่อสร้างที่ใช้ในโบราณสถานหมายเลข 3 เพียงแห่งเดียว (โดยใช้ร่วมกับศิลาแลง) อิฐที่พบจากโบราณสถานปราสาทเมืองสิงห์นี้มีเนื้อค่อนข้างละเอียด เนื้อแน่น

มีขนาดยาวประมาณ 28 เซนติเมตร กว้างประมาณ 15 เซนติเมตร และหนาราว 8 เซนติเมตร (ภาพที่ 46)

3.2 ประเภทหินทราย

3.2.1 ส่วนยอดของโบราณสถาน (ปราสาท) (ภาพที่ 47) ทำจากหินทรายสีแดง บางชั้นมีลักษณะคล้ายกลีบบัวเพื่อง บางชั้นสลักเป็นรูปทรงกรวย โดยที่ตรงกลางถูกเจาะให้เป็นช่องสำหรับใช้ใส่สลักยึดเพื่อป้องกันการพังทลาย ส่วนยอดของโบราณสถานเหล่านี้ได้ค้นพบทั้งในบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1 และโบราณสถานหมายเลข 2 ซึ่งทั้งสองแห่งนี้เป็นตัวอาคารที่ก่อด้วยศิลาแลงและประดับด้วยลายปูนปั้น ส่วนยอดที่พบนี้มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 61-88 เซนติเมตร และสูงตั้งแต่ 42-50 เซนติเมตร

3.2.2 แผ่นศิลาฤกษ์ (ภาพที่ 48) ทำจากหินทรายสีชมพู มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม ขนาดประมาณ 1.95 x 2.00 เมตร มีการสลักเป็นเส้นกากบาทตัดกันตรงกลางและมีเส้นทะแยงออกไปที่มุมทุกมุม ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับจักรราศีในการพยากรณ์ทางโหราศาสตร์ นอกจากนี้ยังพบร่องรอยการฉาบปูน และการเจาะรูขนาด 3 เซนติเมตร 3 แนว แนวละ 3 คู่ โดยพบแนวกลางเจาะบนเส้นตั้งของเส้นกากบาท อาจใช้เป็นแนวของการวางผังปราสาท โดยใช้เส้นแกนทิศเหนือ-ใต้ และทิศตะวันออก-ตะวันตก จากมุมหนึ่งของอาคารไปยังอีกมุมหนึ่ง เช่นเดียวกับการวางหมุดที่ใช้ในการก่อสร้าง

3.2.3 แท่นหินทรายบรรจุวัตถุมีค่า มีลักษณะเป็นแท่งหินทำจากหินทรายรูปลูกบาศก์ พบจำนวน 2 แท่ง มีขนาดกว้าง 12-14 เซนติเมตร ที่ด้านบนเจาะช่องจำนวน 16 ช่องเป็นแนว 4 แนวๆละ 4 ช่อง (ภาพที่ 49) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นโบราณวัตถุที่ใช้สำหรับพิธีวางศิลาฤกษ์

3.2.4 รางน้ำมนต์ ทำจากหินทรายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดกว้าง 0.35 เมตร ยาว 1.27 เมตร ที่ตรงกลางด้านหนึ่งได้มีการทำเป็นร่องซึ่งมีความยาว 0.12 เมตร มีร่องรอยการใช้หินทรายก่อแทรกอยู่ระหว่างศิลาแลง ที่บริเวณธรณีประตูกลางห้องของปราสาทประธานโบราณสถานหมายเลข 1 เพื่อเจาะทะลุต่อออกไปยังห้องมุขด้านทิศเหนือ โดยมีการเจาะทะลุผนังออกไปยังด้านนอก

3.3 ประเภทแลง

3.3.1 กลีบบนูน (ภาพที่ 50) มีลักษณะเป็นโคลนศิลาแลง รูปทรงสามเหลี่ยม มีการใช้ปูนปั้นพอกทับเป็นลวดลาย ไว้สำหรับประดับตามมุมของยอดปราสาท มีความสูงประมาณ 32-

75 เซนติเมตร และกว้างประมาณ 30-50 เซนติเมตร พบในบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1 และโบราณสถานหมายเลข 2

4 ภาชนะดินเผา

4.1 กลุ่มภาชนะดินเผาเนื้อไม่แกร่ง (Earthenware)

4.1.1 ตะคันดินเผา มีลักษณะเป็นภาชนะขนาดเล็กเนื้อเครื่องดิน (Earthenware) มีทั้งทรงกระบอก ทรงแบนปากจีบ และตัดตรง ใช้สำหรับใส่น้ำมันตามไฟต่างตะเกียง (ภาพที่ 51)

4.1.2 ผอบ ? ดินเผา มีฝาปิด ลำตัวผายออก คอสั้น ก้นมีเชิง มีลวดลายตกแต่งบริเวณไหล่เป็นลายตาราง สันนิษฐานว่าคงใช้เพื่อบรรจุสิ่งของเล็กๆน้อยๆ เช่น เครื่องหอม (ภาพที่ 52)

4.1.3 ภาชนะทรงพาน มีเชิง ปากผาย บริเวณผิวด้านนอกมีลายเส้นขนานกัน 2 เส้น ที่ก้นด้านในมีแท่น ซึ่งอาจไว้สำหรับตั้งเทียน (ภาพที่ 53)

4.1.4 ภาชนะทรงน้ำเต้า มีลักษณะเป็นหม้อก้นกลม คอแคบค่อนข้างยาว ส่วนลำตัวผายออกค่อนข้างกลม บริเวณไหล่มีลายขีดเป็นร่องขนาน 3 เส้น และมีร่องรอยของการทำน้ำดินสีแดงที่บริเวณคอ

4.1.5 เศษภาชนะดินเผาเจาะรู (ภาพที่ 54) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นบริเวณส่วนก้นของภาชนะ เพราะมีส่วนโค้งเว้า และน่าจะเป็นภาชนะประเภทหวด ? ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อ พ.ศ. 2543

4.1.6 ดินเผาทรงรี (ลูกคิง ?) มีลักษณะเป็นดินเผาเนื้อไม่แกร่ง(Earthenware) ค่อนข้างหยาบ ปั้นด้วยมือ รูปกลมรี ภายในกลวง เจาะรูทะลุถึงกันสองด้าน ที่บริเวณรอบรูที่เจาะไว้มีลายขีดขีดเป็นลายแฉก และลายขีดเป็นเส้นตามยาวของลำตัว ซึ่งที่ขอบเส้นนั้นได้ทำเป็นลายขีดและลายจุดเป็นริ้วๆ ตลอดทั้งเส้นตามแนวยาว มีขนาดยาว 8.3 เซนติเมตร กว้าง 6 เซนติเมตร หนา 0.8 เซนติเมตร (ภาพที่ 55)

4.2 กลุ่มภาชนะดินเผาเคลือบ

4.2.1 กลุ่มเครื่องถ้วยเขมร เนื้อแกร่ง (Stoneware) เคลือบสีน้ำตาล มีทั้งกระปุกทรงกลมขนาดเล็ก กระปุกรูปนก และฝากระปุก (ภาพที่ 56)

4.2.2 กลุ่มเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีขาว แบบชิงไป๋ ส่วนใหญ่เป็นพวกดัลบซึ่งมีทั้งส่วนตัวภาชนะและฝา สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 นอกจากนี้ยังพบภาชนะทรงชามเคลือบสีขาว (ภาพที่ 57-60)

4.2.3 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนประเภทจานเคลือบสีเขียว บริเวณก้นด้านในภาชนะมีลายปลาคู่ป้อนุน ผลิตจากแหล่งเตาหลงฉวน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ ถึงราชวงศ์หยวน³⁸

4.2.4 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีน้ำตาล เนื้อแกร่ง ค่อนข้างหยาบ เคลือบเฉพาะที่ผิวด้านนอก พบบริเวณส่วนที่เป็นไหล่ภาชนะซึ่งมีหูติด สันนิษฐานว่าคงจะเป็นภาชนะประเภทไห เนื่องจากมีเนื้อหยาบ บางชิ้นมีการตกแต่งด้วยลวดลายลูกคลื่นลายขูดขีด³⁹

5 พระพิมพ์และแม่พิมพ์

5.1 ประเภทดินเผา

5.1.1 แม่พิมพ์รูปนางปรัชญาปารมิตา 11 เศียร 22 กร (ภาพที่ 62) ทำจากเนื้อดินเผาสีส้ม รูปสามเหลี่ยมคล้ายใบโพธิ์ ภายในเป็นรูปพระโพธิสัตว์ปรัชญาปารมิตา ประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์ มี 11 พักตร์ 22 กร พบที่นอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก

5.1.2 แม่พิมพ์พระพุทธรูป เนื้อดินเผาสีส้ม รูปสามเหลี่ยมยอดแหลม ภายในทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิเรียงกัน 3 องค์ประทับนั่งอยู่ภายในซุ้ม (ตรีภาย) โดยที่ซุ้มด้านหลังของพระพุทธรูปปางสมาธิองค์กลาง มีรูปคล้ายกับปรางค์แสดงอยู่ ที่บริเวณด้านหลังมีปุ่มอยู่ตรงกลาง 1 ปุ่ม (ภาพที่ 63) พบที่บริเวณนอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก

5.1.3 แม่พิมพ์พระพุทธรูป เนื้อดินสีเทาเข้ม มีลักษณะเป็นรูปสามเหลี่ยมยอดมน ภายในแสดงรูปพระพุทธรูปนาคปรกอยู่ตรงกลาง โดยมีรูปบุคคล 2 คนยืนขนานข้าง ซึ่งน่าจะเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา หรือที่เรียกกันว่า “รัตนตรัยมหายาน” ที่บริเวณด้านหลังมีร่องตื้นๆ 1 ร่อง (ภาพที่ 64) มีขนาดกว้าง 7.2 เซนติเมตร สูง 9.6 เซนติเมตร พบที่บริเวณนอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก

5.1.4 พระพิมพ์ดินเผาทรงสามเหลี่ยม ตรงกลางแสดงรูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับนั่งบนดอกบัว ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปนาคปรกประทับนั่งบนดอกบัว พบทั้งหมด 9 องค์ที่โบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด (ภาพที่ 65)

5.1.5 พระพิมพ์ดินเผาทรงคล้ายใบขนุน มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับนั่งอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว มีพระพุทธรูปปางมารวิชัยองค์เล็กๆ อยู่ภายในกลีบกระจังโดยรอบองค์พระ และที่ใต้ฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัย (ภาพที่ 66) พบจำนวน 2 องค์ มีสภาพชำรุด ที่โบราณสถานหมายเลข 1

³⁸ ดู กรมศิลปากร, เอกสารทางวิชาการเรื่องปราสาทเมืองสิงห์, 171.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, 174.

5.1.6 พระพิมพ์ดินเผาทรงสามเหลี่ยม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย 3 องค์ ประทับนั่งเรียงกันในซุ้มเรือนแก้วแบบตรีภย พบจำนวน 1 องค์ (ภาพที่ 67) ขนาดกว้าง 6.3 เซนติเมตร สูง 9.4 เซนติเมตร ที่โบราณสถานหมายเลข 1

5.1.7 พระพิมพ์ดินเผาทรงคล้ายใบขนุน ทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งภายในซุ้มโพธิ์ พบจำนวน 1 องค์ที่โบราณสถานหมายเลข 1 (สูง 11.8 เซนติเมตร กว้าง 8 เซนติเมตร)

5.1.8 พระพิมพ์ดินเผาทรงสามเหลี่ยม มีขนาดค่อนข้างใหญ่ สูง 18.5 เซนติเมตร กว้าง 10 เซนติเมตร ที่บริเวณด้านบนเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนหลายเศียรหลายกร ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปประทับยืนทางด้านซ้าย และพระพุทธรูปประทับนั่งทางด้านขวา ส่วนทางด้านล่างทำเป็นพระพุทธรูปนาคปรกประทับนั่งภายในซุ้มอยู่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กรทางด้านขวา และนางปรัชญาปารมิตาทางซ้าย (ภาพที่ 68) พบที่โบราณสถานหมายเลข 1

5.2 ประเภทโลหะ

5.2.1 พระพิมพ์โลหะ จากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 3 ทำให้พบพระพิมพ์เนื้อชินตะกั่วอยู่ทั้งหมด 66 องค์ ซึ่งมีนักวิชาการได้สันนิษฐานจากลักษณะรูปแบบของพระพิมพ์ว่า น่าจะสร้างขึ้นในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 พระพิมพ์เนื้อชินตะกั่วที่พบจากโบราณสถานหมายเลข 3 นี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม ตามลักษณะและรูปแบบพระพิมพ์ ได้แก่

5.2.2 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ อยู่ในซุ้มเรือนแก้ว จากทะเบียนโบราณวัตถุของกรมศิลปากร ได้แบ่งลักษณะย่อยของพระพิมพ์กลุ่มนี้โดยพิจารณาจากซุ้มเรือนแก้ว ออกได้อีกเป็นพระพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว (นครโกษา) พระพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว (เขมรชนน) พระพิมพ์ทรงสี่เหลี่ยมทำเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว (นครโกษา)

5.2.3 พิมพ์รูปพระสังกัจจายน์ ? มีลักษณะเป็นพระพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมปลายมน โดยทำอยู่ในปางสมาธิ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระองค์อวบใหญ่ ไม่มีรัศมี พบจำนวน 21 องค์

5.2.4 พิมพ์รูปพระพุทธรูปนาคปรก มีลักษณะเป็นพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปทรงเครื่องปางนาคปรก ประทับนั่งขัดสมาธิบนขนคาน 3 ชั้น นาคมีเศียร 7 เศียร พระพุทธรูปสวมชฎามงกุฎ กรองศอ และพาหุรัด พบจำนวน 7 องค์

5.2.5 พิมพ์รูปพระพุทธรูปปางประทานอภัย (พระร่วงรางปืน) (ภาพที่ 69) มีลักษณะเป็นพระพิมพ์ทรงสามเหลี่ยมปลายแหลม รูปพระพุทธรูปทรงเครื่องทำปางประทานอภัยในพระหัตถ์ขวา ประทับยืนอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว ที่บริเวณบนพระองค์มีลวดลายคล้ายรัศมีประคด หรือขอบสรวง พบจำนวน 11 องค์ ที่บริเวณเนินฐานเจดีย์ ? (โบราณสถานหมายเลข 3) ส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด

6 เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ

6.1 ประเภทโลหะ

6.1.1 เศียรนาคสำริด รูปพญานาค 5 เศียร (ภาพที่ 70) ส่วนตรงกลางหน้าอกมีลายดอกจันทร์ ใช้สำหรับประดับราชรถหรือคานหาม โดยที่ส่วนโคนของเศียรนาคนี้จะต้องมีการนำไปต่อกับคาน ซึ่งคานนี้อาจจะเป็นคานหามหรืออาจจะเป็นคานของยานพาหนะประเภทที่มีล้อก็ได้ เช่น ราชรถ เป็นต้น ดังนั้นจึงไม่จำกัดการใช้เฉพาะคานหามอย่างเดียว และยานพาหนะนี้คงจะใช้ในพิธีกรรมทางศาสนาหรือไม่ก็ในราชสำนัก มิใช่เป็นเครื่องใช้สำหรับสามัญชนทั่วไป

เศียรนาคสำริดที่มีลักษณะเป็นหัวคานหามแบบนี้ได้ค้นพบที่บริเวณปราสาทเมืองสิงห์เป็นจำนวน 3 ชิ้น โดยพบอยู่ที่ข้างระเบียงทางด้านทิศเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 มีขนาดประมาณ 40 x 16 เซนติเมตร

6.1.2 แหวนทองคำ (ภาพที่ 71) มีลักษณะเป็นแหวนทองคำ ประดับหัวแหวน มีลวดลายเป็นเม็ดไข่ปลา มีหนามเตย 4 อัน หัวแหวนได้หลุดออกไปแล้ว แหวนทองคำนี้พบเป็นจำนวน 2 วง โดยมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 2.3 และ 2.7 เซนติเมตร ซึ่งพบที่ลานด้านหน้าปรางค์องค์กลางของโบราณสถานหมายเลข 2 (ห่างจากโคปุระด้านตะวันออกประมาณ 2 เมตร)

6.1.3 เครื่องมือเหล็ก (ภาพที่ 72)

6.1.3.1 เหล็กขี้ด มีลักษณะเป็นเหล็กหล่อคล้ายตัวอักษรภาษาอังกฤษรูปตัวที (T) และตัวไอ (I) ยาวประมาณ 30 เซนติเมตร หนาประมาณ 1 เซนติเมตร บางชิ้นมีเศษตะกั่วติดอยู่ พบจำนวน 7 ชิ้น ทั้งในโบราณสถานหมายเลข 1 และ 2

6.1.3.2 เหล็กสาก มีลักษณะเป็นเหล็กรูปสี่เหลี่ยมปลายแบน คล้ายสิ่ว ส่วนอีกด้านจะแหลม มีหลายขนาด ยาวประมาณ 10-15 เซนติเมตร พบบริเวณโบราณสถานหมายเลข 1

6.1.3.3 ใบหอก มีลักษณะเป็นเหล็กแบนปลายแหลมมีคมทั้งสองด้าน มีส่วนโคนรูปทรงกระบอก มีขนาดยาวประมาณ 30-35 เซนติเมตร พบบริเวณกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก

6.1.4 ตะกั่วเจาะรู มีลักษณะทรงกระบอก เป็นตะกั่วตันเจาะรูตรงกลาง ปลายด้านหนึ่งกว้างกว่าอีกด้านหนึ่ง อาจใช้เป็นตุ้มถ่วงน้ำหนัก มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1.7-2 เซนติเมตร สูง 1.8 เซนติเมตร

6.2 ประเภทหิน

6.2.1 แผ่นหินบด

6.2.2 ขวานหินขัด พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 ด้านทิศตะวันออก

6.2.3 แท่นหินทรายรูปกลม มีลักษณะเป็นแท่นรูปกลมมีขา 3 ขา ที่ขอบแท่นสลักเป็นลายขีดสลับกับลายกากบาท มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 23 เซนติเมตร สูง 6.8 เซนติเมตร (ภาพที่ 73)

7 ตะกรันโลหะ พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี พ.ศ. 2543 (ภาพที่ 74)

8 ชิ้นส่วนแท่งโคลนหินทรายและชิ้นส่วนสะเก็ดหินทราย พบจากการขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อปี พ.ศ. 2543 (ภาพที่ 75-76)

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในบริเวณเมืองสิงห์แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 เข้ามามีบทบาทกับชุมชนโบราณแห่งนี้ โดยได้เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมือง ดังเห็นได้จากหลักฐานตามที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งมีทั้งหลักฐานที่เป็นรูปแบบเขมรอย่างแท้จริง และหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงฝีมือช่างท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม ก่อนที่อิทธิพลเขมรโบราณจะแพร่เข้ามานั้น บริเวณนี้เคยปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของคนมาก่อนแล้วในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ที่ริมแม่น้ำแควน้อย ด้านทิศใต้นอกกำแพงเมือง ที่เป็นเช่นนี้ก็อาจเนื่องมาจากว่าบริเวณนี้เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เอื้อต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยโบราณ

3. เมืองครุฑ

ที่ตั้ง

เมืองครุฑตั้งอยู่ในท้องที่ของหมู่ 6 บ้านท่าตาเสือ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี ห่างจากเมืองสิงห์ไปทางทิศตะวันออกประมาณ 6 กิโลเมตร บริเวณเส้นทางที่ 14 องศา 02 ลิปดา 03 ฟลิปดาเหนือ และเส้นแวงที่ 99 องศา 17 ลิปดา 55 ฟลิปดาตะวันออก หรือพิกัดที่ 47 PNR 323514 ตามแผนที่ทหาร มาตราส่วน 1 : 50,000 พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L 7017 ระวัง 4837 II (ดูแผนที่ 2)

ประวัติการศึกษา การดำเนินงานทางด้านโบราณคดีที่ผ่านมา

เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2534 ทางอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ได้รับแจ้งจากผู้ใหญ่บ้านท่าตาเสือ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค ว่าได้มีการค้นพบโบราณวัตถุภายในเขตเมืองครุฑ และเมื่อเจ้าหน้าที่ทางอุทยานฯ เดินทางไปตรวจสอบในเบื้องต้น ก็พบว่ามีการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุบริเวณเนินดินโบราณสถานภายในเขตตัวเมือง ซึ่งในบริเวณนี้มีก้อนศิลาแลงกระจัด

กระจายอยู่ และได้พบชิ้นส่วนประติมากรรมหินทรายมีลักษณะเป็นขาครุฑขนาดใหญ่ด้วย ดังนั้น หัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ในขณะนั้น (นายสถาพร ขวัญยืน) จึงขออนุมัติให้มีการดำเนินงานขุดแต่งโบราณสถานที่มีการลักลอบขุดนี้ เพื่อศึกษาข้อมูลทางโบราณคดีก่อนที่จะสูญหายไป โดยดำเนินงานระหว่างวันที่ 2-30 กันยายน พ.ศ.2534⁴⁰

จากการดำเนินงานทางโบราณคดี ในปี พ.ศ. 2534 ทำให้พบซากโบราณสถานขนาดเล็ก ก่อด้วยศิลาแลง 1 หลัง มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และพบชิ้นส่วนประติมากรรมหินทรายรูปครุฑ ซึ่งมีทั้งชิ้นส่วนขาครุฑ เท้าครุฑ ส่วนปีก สะโพก และหน้าอกของครุฑ รวมทั้งเศษภาชนะดินเผา เนื้อดิน (Earthenware) แบบพื้นเมืองอีกจำนวนเล็กน้อย จากการค้นพบหลักฐานดังกล่าว จึงทำให้นักโบราณคดีที่ดำเนินงานในขณะนั้น (นายสถาพร ขวัญยืน) สันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้อาจเป็นที่ตั้งศาลเทพารักษ์ประจำเมือง เพราะคติความเชื่ออย่างหนึ่งของครุฑคือการเป็นผู้พิทักษ์ และบุคลิกของครุฑก็มักแสดงถึงความเข้มแข็งและมีอำนาจ ดังนั้นครุฑจึงมีความหมายในด้านการเป็นผู้พิทักษ์ศาสนสถาน นอกจากนี้ยังได้สันนิษฐานเกี่ยวกับระยะเวลาการอยู่อาศัยและการทิ้งร้างของเมืองไว้ว่า เมืองครุฑคงมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกับเมืองสิงห์ คือมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 โดยที่เมืองทั้งสองนี้น่าจะมีความสัมพันธ์กันด้วย เนื่องจากมีที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน และวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานก็เหมือนกัน แต่ระยะเวลาในการอยู่อาศัยภายในบริเวณเมืองครุฑคงมีไม่นานนัก เพราะจากการสำรวจบนผิวดินและขุดทดสอบนั้น ได้พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก ส่วนสาเหตุของการถูกทิ้งร้างไปของเมืองครุฑ ในที่นี้เชื่อว่าจะเกิดขึ้นอันเนื่องมาจากสภาพภูมิประเทศไม่เหมาะสม คือ มีลักษณะเป็นเมืองปิด มีภูเขาล้อมรอบ ทำให้การขยายเมืองทำได้ยาก อีกทั้งคงมีความแห้งแล้งกันดารเกิดขึ้น เพราะที่ตั้งของเมืองอยู่ห่างจากลำน้ำแควน้อย มีเพียงลำห้วยสายเล็กๆ ไหลผ่านเท่านั้น

อีกเกือบ 10 ปีต่อมา คือเมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2543 กรมศิลปากรโดยสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี ดำเนินการสำรวจชุมชนโบราณเมืองครุฑแห่งนี้อีกครั้ง สืบเนื่องมาจากในระหว่างวันที่ 9-28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2543 ทางสำนักงานฯ ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณเมืองสิงห์ ดังนั้นจึงมีการสำรวจแหล่งโบราณคดีที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการศึกษาร่วมกัน⁴¹

ผลจากการสำรวจชุมชนโบราณเมืองครุฑ เมื่อปี พ.ศ. 2543 ที่ผ่านมานี้ ทำให้นักโบราณคดี (นายวันดี เทพสุริยานนท์) เชื่อว่าบริเวณเมืองครุฑไม่น่าจะเป็นชุมชนที่ใช้อยู่อาศัย

⁴⁰ สถาพร ขวัญยืน, “รายงานพิเศษเมืองครุฑ,” สารกรมศิลปากร 7,3 (2537) : 4-9.

⁴¹ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจเมืองโบราณเมืองครุฑ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี,” ฝ่ายวิชาการสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี, 2543. (อัดสำเนา)

โดยเฉพาะ แม้จะได้มีผู้คนอยู่อาศัยก็มิใช่ออย่างจำกัด เนื่องจากการขุดค้นในปี พ.ศ. 2534 พบเศษภาชนะดินเผาน้อยมาก โดยในที่นี้สันนิษฐานว่าเมืองครุฑน่าจะเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนเข้ามาประกอบกิจกรรมบางอย่างเป็นครั้งคราวมากกว่า อาจเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ เพราะได้ค้นพบชิ้นส่วนประติมากรรมรูปครุฑขนาดใหญ่ ซึ่งเชื่อว่าครุฑเป็นสัตว์พาหนะของเทพเจ้าที่สำคัญองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ โดยสรุปแล้วเชื่อว่าเมืองครุฑน่าจะมีความสัมพันธ์กับเมืองสิงห์ และมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-19⁴²

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง (ดูแผนผังที่ 7, ภาพที่ 77-78)

พื้นที่ของแหล่งโบราณคดีเมืองครุฑตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบหุบเขา มีภูเขาล้อมอยู่เกือบโดยรอบ ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือต่อยาวลงมาทางด้านตะวันตก	ติดกับเขาเมืองครุฑ
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	ใกล้กับเขาแก้วน้อย เขาพุกระพี และบ้านเขาเมืองครุฑ
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	ใกล้กับเขาแก้ว และเขาปถวิ
ทิศใต้	ติดกับบ้านโป๊ะ

เทือกเขาที่อยู่ล้อมรอบแหล่งโบราณคดีเมืองครุฑมีลักษณะเป็นภูเขาหินปูน จัดอยู่ในชุดหินปูนไทรโยค ทางด้านตะวันออกของเชิงเขาเมืองครุฑ อันเป็นบริเวณทางด้านตะวันตกของตัวเมืองโบราณ มีลำห้วยมะไฟไหลผ่าน ซึ่งลำห้วยนี้ได้ไหลไปรวมกับแม่น้ำแควน้อยทางด้านทิศใต้ของแหล่ง ที่อยู่ห่างออกไปประมาณ 5 กิโลเมตร ลักษณะพื้นที่ได้ลาดเทลงมาทางด้านทิศใต้

พื้นที่แหล่งโบราณคดีเมืองครุฑมีเนื้อที่ทั้งสิ้น 149 ไร่ 33 9/10 ตารางวา สภาพปัจจุบันได้มีราษฎรเข้ามาใช้พื้นที่ทำการเกษตร เช่น ไร่อ้อย มันสำปะหลัง ฯลฯ และเลี้ยงสัตว์

แผนผังของเมืองครุฑมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วัดระยะทางจากทิศตะวันออก-ตะวันตก มีความยาวประมาณ 560 เมตร และจากทางทิศเหนือ-ใต้ กว้างประมาณ 330 เมตร ปรากฏเป็นแนวคันดินหรือกำแพงดินล้อมอยู่ 3 ด้าน ได้แก่ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ ตัวคันดินแต่ละด้านมีขนาดกว้างประมาณ 15 เมตร และสูง 3 เมตร (ภาพที่ 79-80) ส่วนทางด้านทิศตะวันตกที่อยู่ติดกับเชิงเขาเมืองครุฑนั้น ไม่ปรากฏร่องรอยแนวคันดินของเมือง

ปัจจุบันแนวคันดินทางด้านทิศใต้บางส่วนถูกทำลายไปบ้างแล้ว โดยได้มีการปรับพื้นที่เพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรไปมาระหว่างหมู่บ้าน อีกทั้งชาวบ้านในบริเวณนั้นยังเข้ามาปรับสภาพพื้นที่ภายในเมืองโบราณเพื่อใช้ในการเกษตรกรรม

⁴² เรื่องเดียวกัน, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภายในบริเวณเมืองมีซากฐานโบราณสถานขนาดเล็กก่อศิลาแลง 1 แห่ง และทางด้านทิศใต้ของตัวโบราณสถาน ห่างออกไปอีกประมาณ 30 เมตร มีร่องรอยหนองน้ำ 1 แห่ง ปัจจุบันดินเงินไปหมดแล้ว

ทางด้านทิศตะวันตกของเมือง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ติดกับเชิงเขาเมืองครุฑ มีลำห้วยสายหนึ่งไหลผ่าน ปัจจุบันเรียกกันว่าห้วยมะไฟ (ภาพที่ 81) ที่บริเวณมุมทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง มีร่องรอยคันกั้นน้ำก่อด้วยศิลาแลง คันกั้นน้ำนี้พบว่าได้มีการสร้างขวางทางน้ำในลำห้วยมะไฟเพื่อกักเก็บน้ำไว้ (ภาพที่ 82-83) หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความรู้ในเรื่องระบบชลประทาน และการจัดการในเรื่องการใช้น้ำของชุมชนสมัยโบราณที่เมืองครุฑ เป็นการนำน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ โดยการสร้างฝายหรือคันกั้นน้ำในลำห้วยธรรมชาติเพื่อเก็บกักน้ำเอาไว้ไม่ให้ไหลทิ้งไปเสียเปล่า

อนึ่ง การไม่ปรากฏแนวคันดินหรือกำแพงดินทางด้านตะวันตกของตัวเมืองครุฑนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า อาจมีการใช้เขาเมืองครุฑที่ตั้งอยู่ทางด้านดังกล่าวเป็นแนวปราการทางธรรมชาติโดยให้ทำหน้าที่เป็นเสมือนแนวกำแพงเมือง ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับที่เมืองสิงห์ และเมืองราชบุรี ที่ได้ใช้แม่น้ำธรรมชาติเป็นคูเมืองด้านหนึ่งแทน

หลักฐานทางโบราณคดี

โบราณสถาน

ภายในบริเวณตัวเมืองครุฑมีซากโบราณสถาน 1 แห่ง (ภาพที่ 84) ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากห้วยมะไฟที่อยู่ทางด้านตะวันตกของตัวเมืองประมาณ 220 เมตร และห่างจากแนวคันดินทางด้านทิศเหนือประมาณ 160 เมตร (แผนผังของเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม ขนาด 330 x 560 เมตร) ก่อนการดำเนินงานขุดแต่งในปี พ.ศ.2534 นั้น โบราณสถานแห่งนี้มีสภาพเป็นเนินดินรูปยาวรี โดยยาวตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ 20 เมตร กว้างประมาณ 16 เมตร บนเนินมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกคลุม มีร่องรอยของการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุอยู่หลายหลุม และพบก้อนศิลาแลงกระจัดกระจายในบริเวณนั้น

เมื่อมีการขุดลอกดินบนเนิน โบราณสถานออกหมดแล้ว พบว่าโบราณสถานหลังนี้มีสภาพเหลือเพียงซากฐานอาคารขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลง (ภาพ) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาว 6 เมตร กว้าง 5.6 เมตร สูงประมาณ 0.84 เมตร และมีร่องรอยของการฉาบปูนที่ผิวของศิลาแลงหลงเหลืออยู่ให้เห็นบางก้อน

จากการขุดหลุมทดสอบในระหว่างที่มีการขุดแต่งโบราณสถาน เมื่อปี พ.ศ. 2534 นั้น พบว่าได้มีการเตรียมฐานรากก่อนการก่อสร้างอาคาร กล่าวคือ มีการนำเม็ดแลง เศษหินทรายแดง

หินจีนกุง ตลอดจนหินกรวดแม่น้ำมาวางอัดทับบนชั้นหินปูนที่เป็นชั้นหินตามธรรมชาติ ซึ่งอยู่ในระดับไม่ลึกนักในบริเวณแถบนี้ ทำให้ได้ฐานรากอันมั่นคงก่อนที่จะก่ออาคารศิลาแลงขึ้นไป โดยก้อนศิลาแลงที่นำมาก่อเป็นโบราณสถานนั้น มีลักษณะเป็นก้อนสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีขนาดต่าง ๆ กัน ซึ่งในจำนวนก้อนศิลาแลงเหล่านี้ไม่พบลักษณะที่เป็นชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมที่ประกอบเป็นส่วนบนของอาคารเลย

ที่บริเวณลำห้วยมะไฟติดกับเชิงเขาเมืองครุฑ ใกล้ๆ กับแนวคันดินที่อยู่ทางมุมทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง พบร่องรอยของกลุ่มศิลาแลงที่สร้างขวางอยู่ในลำห้วยมะไฟ โดยมีการเรียงศิลาแลงเป็นสองแถว แล้วใช้ดินถมอัดระหว่างกลาง กลุ่มศิลาแลงที่อยู่ขวางทางน้ำสายนี้ไม่น่าจะเกิดขึ้นจากธรรมชาติ แต่น่าจะเป็นการกระทำที่เกิดจากกลุ่มคนในสมัยโบราณ ซึ่งคงตั้งใจทำให้เป็นคันกั้นน้ำ (ฝาย) ที่สร้างขวางทางน้ำไว้ เพื่อเป็นการกักเก็บน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภค ตัวคันกั้นนี้มีขนาดยาว 7.75 เมตร กว้าง 1.5 เมตร และสูงโดยเฉลี่ย 0.92 เมตร ซึ่งสภาพของคันกั้นน้ำในปัจจุบันได้พังทลายลงไปมากแล้ว (ภาพที่ 82-83)

โบราณวัตถุ

จากการที่ทางอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานภายในตัวเมืองครุฑ เมื่อปี พ.ศ. 2534 ทำให้พบหลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุดังต่อไปนี้

1. ชิ้นส่วนประติมากรรมขาของครุฑหินทราย พบทั้งหมด 2 ชิ้น (ภาพที่ 85-86) โดยที่ชิ้นหนึ่งพบจากการลักลอบขุดบริเวณเนินโบราณสถาน มีลักษณะเป็นหินทรายสีแดง เป็นชิ้นส่วนบริเวณหัวเข่าลงไปถึงบริเวณข้อเท้าของครุฑ ที่ตอนล่างของขามีลวดลายสลักเป็นลายประจำยามหรือลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนที่ตอนบนของขาหรือบริเวณหัวเข่าสลักเป็นลายขนนก ซึ่งมีอยู่ทั้งทางด้านหน้าและด้านหลัง ชิ้นแรกนี้มีขนาดกว้าง 59 เซนติเมตร สูง 57 เซนติเมตร และอีกชิ้นหนึ่งได้พบในระหว่างการขุดแต่งโบราณสถาน ในปี พ.ศ. 2534 โดยพบอยู่ห่างจากแนวฐานทางด้านตะวันตกประมาณ 2.4 เมตร ชิ้นที่สองนี้แกะสลักจากหินทรายสีเทา มีลักษณะเป็นเช่นเดียวกับชิ้นแรก กล่าวคือ เป็นชิ้นส่วนของขาครุฑตั้งแต่บริเวณหัวเข่าลงไปถึงบริเวณข้อเท้า มีลายประจำยามสลักอยู่ที่ตอนล่างของขา ส่วนตอนบนได้สลักเป็นลวดลายขนนกประกอบ มีขนาดกว้าง 59 เซนติเมตร และสูง 58 เซนติเมตร

2. ชิ้นส่วนเท้าครุฑหินทราย พบจำนวน 2 ชิ้น (ภาพที่ 87) ได้แก่ ส่วนที่เป็นเท้าขวาและเท้าซ้าย สำหรับส่วนที่เป็นเท้าขวานั้นมีลักษณะเป็นโกลน คือทำพอให้เห็นเป็นเค้าโครงก่อน โดยที่ยังแกะสลักไม่เรียบร้อย และส่วนที่เป็นเท้าซ้ายได้ประกอบไปด้วย นิ้วด้านหน้า 4 นิ้ว ด้านหลังอีก 1 นิ้ว ซึ่งยังแกะสลักไม่เรียบร้อยนัก ที่ปลายนิ้วด้านหน้ามีลักษณะแหลมเป็นเล็บชัดเจน ขนาด

ของชิ้นส่วนเท้าครุฑแต่ละชั้นมีขนาดกว้างประมาณ 60-67 เซนติเมตร ยาวประมาณ 104-116 เซนติเมตร และสูงราว 47-50 เซนติเมตร พบพบบริเวณทางด้านทิศเหนือของแนวฐานโบราณสถาน

3. ชิ้นส่วนสะโพกครุฑ พบเป็นจำนวน 2 ชิ้น คือ ชิ้นแรกเป็นชิ้นส่วนบริเวณสะโพกทางด้านหน้า ตั้งแต่ส่วนเอวลงไปจนถึงต้นขา นุ่งผ้าเป็นลายขนนก โดยมีเข็มขัดลายกนกและลายกลีบบัวซ้อนคาบที่เอว หัวเข็มขัดเป็นลายดอกประจายามซ้อนกัน 2 ชั้น ที่ด้านข้างทั้งสองข้างของลำตัวซ้ายขวามีลายขนนกที่มีลักษณะเป็นปีกแข็ง 2 ชั้น ชิ้นส่วนสะโพกครุฑชิ้นนี้มีขนาดยาว 114 เซนติเมตร กว้าง 45 เซนติเมตร สูง 50 เซนติเมตร พบอยู่ห่างจากแนวฐานโบราณสถานทางด้านทิศตะวันตกออกไปอีกประมาณ 90 เซนติเมตร (ใกล้ๆกับชิ้นส่วนที่เป็นปีก) (ภาพที่ 88) ส่วนอีกชิ้นหนึ่งเป็นชิ้นส่วนของสะโพกทางด้านหลัง พบอยู่ห่างจากแนวฐานโบราณสถานทางด้านตะวันตกประมาณ 380 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนบริเวณสะโพกทางด้านหลังของครุฑ ซึ่งที่ด้านข้างของลำตัวครุฑมีการแกะสลักเป็นลวดลายขนนกที่มีลักษณะเป็นปีกแข็ง 2 ชั้นประกอบอยู่ทั้งด้านซ้ายและขวา เช่นเดียวกับชิ้นส่วนสะโพกทางด้านหน้า ชิ้นส่วนสะโพกครุฑชิ้นหลังนี้มีขนาดยาว 125 เซนติเมตร กว้าง 52 เซนติเมตร และสูง 49 เซนติเมตร

4. ชิ้นส่วนบริเวณหน้าอกของครุฑ แกะสลักจากหินทรายสีแดง มีลักษณะแอ่นโค้ง และมีลวดลายเครื่องประดับอยู่บริเวณรอบลำคอ (ภาพที่ 91) ยาวประมาณ 66 เซนติเมตร กว้างประมาณ 18 เซนติเมตร และสูง 36 เซนติเมตร พบอยู่บนฐานทางทิศตะวันออกของโบราณสถาน

5. ชิ้นส่วนปีกครุฑหินทราย (ภาพที่ 89-90) มีลักษณะเป็นปีกทางด้านขวา ที่ด้านหน้าของปีกมีการสลักลวดลายเครื่องประดับทำเป็นพารุคอยู่ที่บริเวณต้นแขนและกำไลอยู่ที่ข้อมือของครุฑ ด้านล่างสลักเป็นลวดลายขนนกพลั่ว ส่วนที่ด้านหลังของปีกครุฑมีการแกะสลักเป็นลายกลีบบัวซ้อนกันเป็นแถวเล็กๆ โดยมีลายกนกขนานข้างเป็นแกนกลางไปตามความยาวของปีกซึ่งมีลวดลายขนนกพริ้วประกอบอยู่ทั้งด้านบนและด้านล่าง บริเวณโคนปีกด้านบนได้ปรากฏรอยบากเป็นรูปตัวที (T) ซึ่งคงทำขึ้นเพื่อประโยชน์ในการใช้โลหะยึดระหว่างชิ้นส่วนต่างๆประกอบเข้าด้วยกัน เพื่อให้มีความแข็งแรงมากขึ้น

6. เศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินเผาไม่สุก (Earthenware) ลักษณะเป็นเนื้อดินสีเทา มีดินเชื้อผสมอยู่มาก ซึ่งคงเป็นภาชนะดินเผาแบบพื้นเมืองทั่วไป โดยพบปนอยู่กับเศษหินทรายที่อัดทับถมเป็นพื้นบริเวณมุมตะวันออกเฉียงใต้ของโบราณสถาน เศษภาชนะดินเผาเหล่านี้ได้พบในปริมาณที่น้อยมาก

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากร่องรอยหลักฐานที่พบในแหล่งโบราณคดีเมืองครุฑ ทั้งลักษณะแผนผังของชุมชนโบราณ และหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถาน ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ชุมชนโบราณเมืองครุฑ น่าจะเป็นชุมชนที่อยู่ร่วมสมัยกับชุมชนที่เมืองสิงห์ ซึ่งอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกัน และเป็นชุมชนที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมืองเช่นเดียวกัน ดังเห็นได้จากหลักฐานที่กล่าวมาแล้ว อันได้แก่ลักษณะแผนผังของชุมชนที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมตามแบบวัฒนธรรมขอม ซากฐานโบราณสถานก่อศิลาแลงที่มีการเตรียมฐานรากโดยการนำเอาเศษหินและเม็ดแลงมาปูรองพื้นไว้ก่อน (คล้ายกับการก่อสร้างโบราณสถานหมายเลข 2 ที่เมืองสิงห์) และประติมากรรมรูปครุฑที่มีลักษณะเป็นฝีมือช่างท้องถิ่น

4. แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโค

ที่ตั้ง

แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโค ตั้งอยู่หมู่ที่ 2 ตำบลกลอนโค อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี ประมาณเส้นรุ้ง(ละติจูด)ที่ 13 องศา 55 ลิปดา 15 ฟลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด)ที่ 99 องศา 25 ลิปดา 40 ฟลิปดา ตะวันออก หรือพิกัดกริด 47 546206 E 1538890 N จากแผนที่ทหารมาตราส่วน 1 : 50,000 ลำดับชุด L 7017 ระวัง 4836 I พิมพ์ครั้งที่ 3-RTSD (ดูแผนที่ 3)

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเมืองโบราณกลอนโคเป็นโบราณสถานของชาติในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 78 ตอนที่ 52 เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2504 มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 35 ไร่ 3 งาน 43 ตารางวา⁴³

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม เคยกล่าวถึงชุมชนโบราณแห่งนี้ไว้อย่างสั้นๆ ในเชิงอรรถของบทความเรื่อง “ตามสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20” ซึ่งพิมพ์ลงในวารสารเมืองโบราณ ความว่า “จากการค้นคว้าของนาย Victor Kennedy เคยพบเมืองโบราณแห่งหนึ่ง อยู่ต่ำจากเมืองกาญจนบุรีทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยม ขนาด 200 x 250 เมตร

⁴³ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ 2, 36-37.

ชาวบ้านเรียกเมืองกลอนโค ซึ่งปัจจุบันทางกรมศิลปากรได้สำรวจและทำผังไว้เรียบร้อยแล้ว มีเฉพาะคันดิน ไม่มีคูน้ำ และมีสระน้ำอยู่ทางทิศเหนือติดกับตัวเมือง”⁴⁴

ปี พ.ศ. 2538 กรมศิลปากรได้สำรวจแหล่งโบราณคดีนี้ และกล่าวถึงลักษณะของแหล่งไว้ว่า “เมืองกลอนโคเป็นเมืองโบราณมีคันดินล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่บริเวณเกือบกึ่งกลางคันดินด้านทิศตะวันตกมีช่องประตู 1 ช่อง”⁴⁵ แต่ไม่ได้กล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีที่จะสามารถบ่งบอกอายุสมัยของชุมชนโบราณได้

เมื่อปลายปี พ.ศ. 2547 ถึง ต้นปี พ.ศ. 2548 กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณกลอนโค โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาประวัติความเป็นมาของเมือง อายุสมัยของการสร้างเมืองที่ปรากฏแนวคันดินล้อมรอบ ร่องรอยการอยู่อาศัยและการทำกิจกรรมของคนในอดีต ในครั้งนี้ได้ใช้วิธีสูมตัวอย่างขุดค้นทั้งหมด 14 หลุม กระจายไปทั่วบริเวณเมือง ทั้งภายในและภายนอกของเมืองโบราณ รวมถึงแนวคันดินด้วย ซึ่งก่อนที่จะมีการขุดค้นนั้น มีการเดินสำรวจภายในเมืองและบริเวณโดยรอบ ทำให้พบหลักฐาน 2 ชนิด ได้แก่ ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีขาวแบบชิงไป อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 และชิ้นส่วนก้อนดินเผาไฟ ซึ่งพบกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลอดแนวคันดินและบริเวณด้านนอกเมืองทางตะวันตกได้พบก้อนดินเผาทับถมกันเป็นปริมาณที่หนาแน่นมาก ก้อนดินเผาเหล่านี้มีร่องรอยการประทับของโครงสร้างไม้ ผลจากการขุดค้นได้พบก้อนดินเผาลักษณะดังกล่าวทับถมกันเป็นปริมาณที่หนาแน่น รวมทั้งจี๋เถ่า และเศษถ่านไม้ในชั้นดินที่ระดับความลึกโดยเฉลี่ย 40-50 เซนติเมตรจากผิวดิน โดยพบร่วมกับเศษภาชนะดินเผาทั้งแบบเนื้อดินธรรมดาไม่เคลือบ แบบเนื้อแกร่งทั้งเคลือบสีขาว เคลือบสีน้ำตาล และยังพบก้อนดินเผาทับถมต่อเนื่องกันขึ้นไปในระดับที่อยู่เหนือจากชั้นดินดังกล่าวเล็กน้อยด้วย นอกจากนี้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ก็เคยพบโบราณวัตถุต่างๆ อันเนื่องมาจากการทำเกษตรกรรม อาทิ หม้อดินเผา พบจากทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ตลับดินเผาเคลือบขาว พบจากบริเวณคันดินด้านทิศใต้ ประติมากรรมสลักจากหินรูปสตรีถือดอกบัว พบที่นอกเมืองด้านตะวันตก แต่ปัจจุบันสูญหายไปแล้ว อีกทั้งยังพบหอยสังข์ขนาดใหญ่ (ภาพที่ 102) ซึ่งเป็นหอยทะเลที่พบจากการไถพรวนที่ดินเพื่อทำไร่ และกำไลข้อมือทำด้วยโลหะเงินที่ขุดพบเมื่อ 20 กว่าปีมาแล้ว ปัจจุบันผู้พบได้ขายกำไลไปแล้ว⁴⁶

⁴⁴ ศิริศักร วัลลิโภดม, “ตามสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,” เมืองโบราณ 4, 1 (ตุลาคม-ธันวาคม 2520) : 89.

⁴⁵ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ 2, 37.

⁴⁶ วสันต์ เทพสุริยานนท์, “สรุปรายงานเบื้องต้น ผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณกลอนโค,” สำนักงานศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี, 2548. (อัคราณา)

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง (ดูแผนผังที่ 8)

แหล่งโบราณคดีกลอนโคตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำแควน้อยทางด้านตะวันตก มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 30 เมตร ลักษณะดินเป็นดินร่วนปนเหนียวที่เกิดจากตะกอนแม่น้ำพัดพามาทับถมกันในพื้นที่นี้ นอกจากแหล่งโบราณคดีนี้ได้อยู่ใกล้แม่น้ำแควน้อยแล้ว จากแผนที่และภาพถ่ายทางอากาศยังพบอีกว่า ในบริเวณใกล้กับตำแหน่งที่ตั้งตัวเมืองทางด้านตะวันออกนั้นปรากฏแนวลำน้ำเก่าไหลผ่าน ซึ่งมีระยะห่างไกลกว่าแนวแม่น้ำแควน้อยในปัจจุบัน โดยจากบริเวณตัวเมืองถึงแนวลำน้ำเก่าห่างกันราว 100 เมตร และยังมีลำน้ำตะเกียน อันเป็นสาขาของแม่น้ำแควน้อย ไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตกไปทางทิศเหนือของตัวแหล่ง ชุมชนโบราณแห่งนี้มีลักษณะแผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีคันดินล้อมรอบ คันดินแต่ละด้านมีความยาวเฉลี่ย 200 เมตร กว้างประมาณ 15 เมตร และสูงราว 3 เมตร ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 35 ไร่ ตลอดแนวคันดินมีต้นไม้ขึ้นปกคลุม ปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยแนวคูเมือง แต่จากการสอบถามชาวบ้านในพื้นที่ได้กล่าวว่า บริเวณด้านนอกเมืองโดยรอบคันดินในอดีตเคยมีแนวร่องปรากฏ ซึ่งน่าจะเป็นคูเมือง ทำให้เชื่อว่าแนวคูเมืองน่าจะถูกลบหายไปแล้วจากการถมปรับพื้นที่ทำการเกษตรและการทำถนนเลียบผ่านตัวเมือง⁴⁷

ปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่ในบริเวณแหล่งโบราณคดีใช้ทำการเกษตร เช่น ไร่อ้อย ไร่ข้าวโพด และพืชสวนอื่นๆ ส่วนภายในเมืองโบราณมีบ้านเรือนราษฎรอาศัยอยู่ 3 หลัง อีกทั้งมีถนนลาดยางตัดผ่านกลางเมือง และทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมืองเป็นที่ตั้งของรีสอร์ทแห่งหนึ่งคือ เดอะ เลกาซี ริเวอร์แคว รีสอร์ท

หลักฐานทางโบราณคดี

จากการที่กรมศิลปากรดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี ในปี พ.ศ. 2547-2548 ทำให้พบโบราณวัตถุที่สำคัญ ดังนี้

1. ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีขาว (ชิงไป๋) ผลัดจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือและภาคใต้ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 มีลักษณะรูปทรงเป็นประเภทด้ามและบรรดากระปุกขนาดเล็ก (ภาพที่ 92-93) ได้พบในระดับชั้นดินเดียวกับก่อนดินเผา

2. ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาล เนื้อดินหยาบ มีเม็ดกรวดทรายปนมาก เคลือบสีน้ำตาลเพียงด้านเดียว พบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นภายในบริเวณเมือง โดยพบในระดับเดียวกับก่อนดินเผาและระดับที่ลึกกว่าเล็กน้อย ชิ้นส่วนภาชนะบางชิ้นมีร่องรอยคล้ายกับส่วนหู

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

ของภาชนะ ซึ่งมีการตกแต่งลวดลายเป็นรูปหน้าสัตว์ จากลักษณะดังกล่าว สันนิษฐานว่ารูปทรงของภาชนะน่าจะเป็นประเภทไหที่มีหู ที่ผลิตจากแหล่งเตาในประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ภาพที่ 94)

3. ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาลแบบเขมร (ภาพที่ 95) พบจำนวนมากจากการขุดค้น ซึ่งมีทั้งชิ้นส่วนภาชนะประเภทกระปุกขนาดเล็ก ฝากระปุก และไหขนาดใหญ่ที่มีเนื้อดินหยาบ ชิ้นส่วนภาชนะเหล่านี้ได้พบในชั้นดินระดับเดียวกับก้อนดินเผาและในระดับที่ลึกกว่าเล็กน้อย

4. เศษตะกรันเหล็ก (slag) และถ้วยดินเผา (ภาพที่ 96) พบจากการขุดค้นในชั้นดินร่วมกับก้อนดินเผา

5. ก้อนดินเผา ได้มีการพบก้อนดินเผากระจายอยู่บนผิวดินทั่วไปในแหล่งโบราณคดี และจากการขุดค้นก็พบการทับถมของก้อนดินเผาในชั้นดินที่ระดับประมาณ 40-50 เซนติเมตรจากผิวดิน โดยพบอยู่ระดับเดียวกับชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเขมรและจีน นอกจากนี้ยังพบว่าตลอดแนวคันดินได้มีก้อนดินเผากองพูนทับถมกันอย่างหนาแน่นเช่นกัน ก้อนดินเผาที่พบบางก้อนมีรอยกดประทับของไม้ ทั้งเป็นรอยโค้งนูน โค้งเว้า เรียบแบน และลักษณะคล้ายแผ่นไม้สานขัดกันเป็นโครงสร้าง (ภาพที่ 97-100)

6. โลหะเนื้อชินตะกั่ว จากการขุดค้นทางโบราณคดี ได้พบโบราณวัตถุที่เป็นโลหะอยู่ 2 ชิ้น โดยพบอยู่ในชั้นดินร่วมกับก้อนดินเผา ชิ้นหนึ่งมีลักษณะเป็นแผ่นบางๆ ขนาดประมาณ 0.7 x 2.0 เซนติเมตร และอีกชิ้นหนึ่งมีลักษณะเป็นรูปทรงกำไล แต่มีเส้นผ่าศูนย์กลางเพียง 6 เซนติเมตร ผิวของโลหะมีคราบสีขาวเกาะ (ภาพที่ 101)

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณชุมชนโบราณที่บ้านกลอนโค ทำให้สันนิษฐานในเรื่องเกี่ยวกับอายุสมัยของแหล่งได้ว่า น่าจะมีคนเข้ามาอยู่อาศัยและทำกิจกรรมในบริเวณนี้ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 อันเป็นชุมชนในสมัยลพบุรี (ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมแบบเขมร) โดยกำหนดอายุแหล่งโบราณคดีจากหลักฐานทางด้านเครื่องถ้วยที่พบจากการขุดค้นในชั้นดินล่างสุดที่มีร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ ชุมชนแห่งนี้คงเป็นชุมชนขนาดเล็กที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยในช่วงระยะเวลาเดียว แล้วมีการทิ้งร้างไป ส่วนสาเหตุที่ผู้คนได้ทิ้งร้างชุมชนไปนั้น นักโบราณคดีที่ทำการขุดค้น (นายวสันต์ เทพสุรียานนท์) ได้สันนิษฐานว่าอาจเนื่องมาจากการเกิดเพลิงไหม้ขึ้นในบริเวณชุมชน เพราะว่าจากการขุดค้นได้พบก้อนดินที่ถูกเผาไฟทับถมกันหนาแน่นมากในชั้นดินที่ระดับประมาณ 40-50 เซนติเมตรจากผิวดิน ซึ่งพบในระดับเดียวกับชั้นดินที่มีการพบเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีน และพบต่อเนื่องในชั้นดินที่อยู่เหนือจากระดับที่พบเครื่องถ้วย

เล็กน้อย ตลอดจนแนวคันดินของเมือง ก่อนดินเผาเหล่านี้มีร่องรอยการประทับโครงสร้างไม้ และบางชิ้นมีร่องรอยคล้ายเศษเชื้อไฟติดอยู่ ทำให้เชื่อว่าก่อนที่จะเกิดเพลิงไหม้นั้น ชุมชนโบราณแห่งนี้ น่าจะมีสิ่งก่อสร้าง (อาจจะเป็นบ้านเรือน) ที่สร้างขึ้นด้วยไม้หรือไม้ไผ่ ซึ่งหาได้ง่ายในชุมชน แล้วมีการนำดินโคลนมาพอกทับกับโครงสร้างไม้เหล่านี้ และเมื่อเกิดไฟไหม้ขึ้น สิ่งที่เป็นไม้ถูกไฟเผาไป ส่วนดินโคลนที่มาพอกทับได้กลายเป็นดินสугโดยมีร่องรอยไม้ประทับอยู่

นอกจากนี้ ผู้ที่ทำการขุดค้นได้สันนิษฐานอีกว่า หลังจากที่ผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนโบราณนี้ได้ทิ้งพื้นที่ไปแล้ว ก็ปรากฏว่ามีคนกลุ่มใหม่เข้ามาใช้พื้นที่ในบริเวณนี้อีกครั้ง โดยได้เก็บกวาดก่อนดินเผาที่เคลื่อนกระจายบนผิวดิน นำไปถมพูนทำเป็นคันดินของเมือง เพราะฉะนั้นแนวคันดินที่ล้อมรอบเมืองเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในสมัยหลัง มิใช่สิ่งก่อสร้างที่ร่วมสมัยลพบุรี อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่ได้จากการขุดค้นก็ยังมีไม่เพียงพอที่จะตอบคำถามเกี่ยวกับอายุสมัยของแนวคันดินว่าสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาใด และสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใด ในขณะนี้ได้แต่สันนิษฐานว่าแนวคันดินของตัวเมืองโบราณเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นในสมัยหลัง (หลังการทิ้งร้างของชุมชนสมัยลพบุรีไปแล้ว)

กล่าวโดยสรุป ผลจากการขุดค้นทางโบราณคดีทำให้เชื่อว่า แหล่งโบราณคดีบ้านกลอนโคเดมนั้นน่าจะเป็นชุมชนโบราณที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) และเป็นชุมชนโบราณที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ หลังจากช่วงระยะเวลาดังกล่าวชุมชนได้ถูกทิ้งร้างเพราะเกิดไฟไหม้ขึ้น ต่อมาจึงมีคนกลับเข้ามาอยู่อาศัยภายในชุมชนนี้อีกครั้ง โดยมีการเก็บกวาดเศษก่อนดินเผาที่กระจัดกระจายเกลื่อนกลาดอยู่บนผิวดิน แล้วนำมาถมพูนเป็นคันดินล้อมรอบเมืองดังปรากฏหลักฐานให้เห็นในปัจจุบัน

5. เมืองราชบุรี

ที่ตั้ง

เมืองราชบุรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองทางด้านฝั่งตะวันตก ในบริเวณบ้านเตาอิฐ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 13 องศา 33 ลิปดาเหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 48 ลิปดา 59 ฟลิปดา ตะวันออก หรือที่พิกัดกริด 47 PNQ 884976 แผนที่ทหาร มาตราส่วน 1: 50,000 ลำดับชุด L 7017 ระวาง 4936 II พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD (ดูแผนที่ 4)

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

เมืองราชบุรีตั้งอยู่บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองทางด้านตะวันตกในท้องที่ของตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ซึ่งอยู่ปากเดียวกันกับเมืองโบราณคูบัว และเขาสูง ที่เป็นแหล่ง

โบราณคดีในช่วงสมัยทวารวดี โดยที่เมืองเก่าราชบุรีนี้ได้อยู่ห่างจากเมืองคูบัวขึ้นไปทางทิศเหนือประมาณ 4 กิโลเมตร และอยู่ทางใต้ของเทือกเขาสูงประมาณ 6 กิโลเมตร แผนผังของเมืองราชบุรีมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมีด้านยาวขนานไปกับแม่น้ำแม่กลอง มีกำแพงเมืองที่เป็นคันดินล้อมรอบ 3 ด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนทางด้านทิศตะวันออกไม่ปรากฏร่องรอยกำแพงดิน แต่ได้อยู่ติดกับแม่น้ำแม่กลอง พิเศษ เจียจันทร์พงษ์⁴⁸ เคยไปสำรวจเมืองโบราณนี้เมื่อตอนปี พ.ศ. 2516 ซึ่งได้กล่าวถึงคันดินทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันตกว่ามี 2 ชั้น อีกทั้งยังกล่าวว่าเมืองราชบุรีมีมาตั้งแต่สมัยลพบุรีและอยู่ต่อเนื่องกันมาจนถึงในสมัยอยุธยา ภายในเมืองมีวัดมหาธาตุตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมือง โดยอยู่ก่อนมาทางใต้

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม⁴⁹ ได้เขียนบทความเรื่อง “ตามสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20” ลงในวารสารเมืองโบราณ เมื่อปี พ.ศ. 2520 มีอยู่ตอนหนึ่งกล่าวถึงอายุสมัยของเมืองราชบุรีว่าเป็นเมืองที่มีอายุมาตั้งแต่สมัยลพบุรี ลงมาจนถึงอยุธยา และกรุงเทพฯ (รัตนโกสินทร์)

แต่จากการศึกษาทางโบราณคดีของนักวิชาการกรมศิลปากรในระยะหลังมานี้ ได้มีการสันนิษฐานเกี่ยวกับวัดมหาธาตุซึ่งตั้งอยู่ภายในเมืองราชบุรีว่าเดิมคงสร้างขึ้นในสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับการสร้างเมือง ต่อมาจึงมีการสร้างศาสนสถานที่เรียกกันว่าปราสาทหรือปรางค์ในศิลปะขอมซ้อนทับในช่วงประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 18 เพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองตามคติความเชื่อในเรื่องจักรวาล แต่ในภายหลังพระปรางค์ที่สร้างขึ้นตามแบบศิลปะขอมในยุคนี้คงชำรุดพังลงมา จึงมีการสร้างพระปรางค์องค์ใหม่ซ้อนทับในสมัยอยุธยา⁵⁰ ดังปรากฏหลักฐานสำคัญคือจิตรกรรมฝาผนังเรื่องอดีตพุทธที่อยู่ภายในคูหาปรางค์ประธาน ซึ่งภายหลังจากสมัยอยุธยาตอนต้นเป็นต้นมา คงได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ภายในบริเวณวัดมหาธาตุราชบุรีอีกหลายครั้ง ตลอดจนมีการปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างเรื่อยมาจนกระทั่งถึงในสมัยรัตนโกสินทร์⁵¹ ข้อสันนิษฐานดังกล่าวตรงกับความเห็นของ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า

⁴⁸ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “เมืองราชบุรี และโบราณวัตถุใต้แม่น้ำแม่กลอง,” ศิลปากร 17, 5 (มกราคม 2517) : 82-90.

⁴⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ตามสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,” : 84.

⁵⁰ พชรินทร์ สุขประมุข, “โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี : สมัยประวัติศาสตร์,” ใน ราชบุรี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534. จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี 14 ตุลาคม 2534), 106.

⁵¹ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ 2, 188-189.

สุภัทรดิศ ดิศกุล ที่มีมาก่อนหน้านี้ ซึ่งท่านเชื่อว่า⁵² วัดมหาธาตุราชบุรีคงเป็นวัดที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี เนื่องจากได้ค้นพบอิฐที่เก่าถึงสมัยทวารวดี และยังมีพระพุทธรูปศิลาสมัยทวารวดีอีก 4 องค์ โดยเป็นพระพุทธรูปยืน 2 องค์ สูง 1.7 และ 1.46 เมตร ลักษณะพระพุทธรูปเป็นแบบทวารวดี ตอนปลายของสมัยต้น เพราะพระพักตร์มีลักษณะที่ยังไม่เป็นพื้นเมืองเท่าใดนัก และพระพุทธรูปประทับนั่ง อีก 2 องค์ มีพระพักตร์เป็นแบบพื้นเมืองแล้ว สมัยต่อมาเป็นสมัยลพบุรีในช่วงรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรกัมพูชาโบราณ จนกระทั่งถึงสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 20 คงจะได้มีการบูรณะวัดมหาธาตุราชบุรีนี้มาก รวมทั้งมีการสร้างปรางค์องค์ใหม่ให้เห็นในปัจจุบันครอบทับปรางค์องค์เดิมของขอมไว้ และภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในคูหาปรางค์ก็คงเขียนขึ้นในสมัยนั้นเช่นเดียวกัน หลังจากช่วงเวลานั้นมาแล้ววัดแห่งนี้ก็คงจะมีการบูรณะขึ้นอีก

ปัจจุบันวัดมหาธาตุยังคงเป็นวัดสำคัญของจังหวัดราชบุรี โดยมีฐานะเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี เป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษา และมีประชาชนนิยมเดินทางมาทำบุญและท่องเที่ยวชมโบราณสถานภายในวัดอยู่เสมอ

กล่าวโดยสรุปคือภายในบริเวณเมืองเก่าราชบุรีเชื่อกันว่ามีร่องรอยการอยู่อาศัยและการใช้พื้นที่มาตั้งแต่สมัยทวารวดี (ในบริเวณใกล้เคียงได้พบชุมชนโบราณสมัยทวารวดีที่สำคัญคือเมืองคูบัว และเขาสูง) ต่อเนื่องมาถึงสมัยลพบุรีซึ่งเป็นช่วงที่อิทธิพลเขมรโบราณแพร่เข้ามา สมัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนวัดมหาธาตุราชบุรีเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 ตอนที่ 75 เมื่อวันที่ 8 มีนาคม 2478⁵³

กรมศิลปากรได้ดำเนินงานทางโบราณคดีในบริเวณวัดมหาธาตุราชบุรี เป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. 2520 โดยบูรณะปรางค์ประธานและปรางค์ทิศ ต่อมาในปี พ.ศ. 2523 ดำเนินการขุดแต่งบูรณะฐานปรางค์ประธานและปรางค์ทิศ การขุดแต่งในครั้งนั้นได้ดำเนินการขุดโดยรอบฐานปรางค์ประธานและฐานเจดีย์แปดเหลี่ยม ผลจากการขุดแต่งทำให้มีการสันนิษฐานว่า⁵⁴

1. ปรางค์ประธานและปรางค์ทิศด้านข้าง 2 องค์ ด้านหลัง 1 องค์ มีอายุการก่อสร้างพร้อมกันในสมัยลพบุรี มีอายุประมาณ 900 ปีมาแล้ว

⁵² สุภัทรดิศ ดิศกุล, “โบราณสถานและวัดในเขตจังหวัดราชบุรี และเพชรบุรี,” *สถานที่น่าศึกษาในสี่ภาคของประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด, 2516. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางจิตติมา (ไศล) ชมนิ ต.ม. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 28 พฤษภาคม 2516), 174-176.

⁵³ กรมศิลปากร, *ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ 2*, 189.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน.

2. การสร้างเพิ่มเติมในระยะที่ 2 ประมาณสมัยอยุธยาตอนต้น มีการถมพื้นที่ขยายฐานปรางค์เป็นรูปสี่เหลี่ยมแล้วสร้างระเบียงคดไว้โดยรอบองค์ปรางค์ โดยมีการนำหินทรายมาสกัดเป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตั้งเรียงรายไว้ภายในระเบียงคด และสันนิษฐานในระยะนี้คงมีการซ่อมปรางค์ประธานและปรางค์ทิศด้วย
3. การก่อสร้างเพิ่มเติมในระยะที่ 3 ได้ถมพื้นที่สูงขึ้นอีก แล้วก่อเป็นเจดีย์แปดเหลี่ยม ซึ่งในระยะนี้น่าจะอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย หรือสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในระหว่างที่มีการขุดแต่งบูรณะฐานพระปรางค์ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ได้มีการค้นพบพระพิมพ์ดินเผา (ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี) ซึ่งมีการแบ่งออกเป็น 3 แบบ⁵⁵ ได้แก่

แบบที่ 1 พระพิมพ์ที่แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ปางสมาธิ อยู่ในซุ้ม

แบบที่ 2 พระพิมพ์แสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่อง ประทับนั่งในปางมารวิชัย เรียงกัน 3 องค์ ภายในซุ้มเรือนแก้ว (แบบตรีภย)

แบบที่ 3 พระพิมพ์แบบนี้ได้มีการแบ่งออกเป็น 2 แฉก คือ แฉกบนแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่อง ประทับยืน ทำปางประทานอภัยในพระหัตถ์ขวา เรียงกัน 3 องค์อยู่ภายในซุ้ม ซึ่งขอบข้างด้วยพระพุทธรูปองค์เล็กๆ ประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัว และที่แฉกล่างแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่องประทับนั่งปางมารวิชัยเรียงกัน 3 องค์อยู่ภายในซุ้ม โดยมีพระพุทธรูปองค์เล็กประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัวอยู่ภายในซุ้ม ขอบข้างเช่นเดียวกับแฉกบน

ปี พ.ศ. 2537 ได้มีการขุดแต่งพบซากฐานโบราณสถานก่อศิลาแลง ในบริเวณด้านหลังวิหารพระพุทธรูป ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวัด

ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2546 มีการขุดแต่งบูรณะซ่อมแซมแนวกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกและด้านทิศเหนือของวัดมหาธาตุราชบุรี โดยจ้างหุ่นส่วนจำกัดฐานอนุรักษ์เป็นผู้รับเหมาทำงาน มีระยะเวลาดำเนินการตั้งแต่วันที่ 11 กรกฎาคม 2546 – 20 มีนาคม 2547 ซึ่งการดำเนินงานครั้งนี้ได้ขุดตรวจทางโบราณคดีในบริเวณแนวกำแพงทางด้านทิศตะวันออกและด้านทิศเหนือ จำนวน 6 หลุม แต่ละหลุมมีขนาด 2 x 2 เมตร ทั้งนี้เพื่อศึกษาหลักฐานที่อยู่ในชั้นดิน เช่น รูปแบบการก่อสร้างแนวกำแพง เทคนิคการก่อสร้าง อายุสมัย ตลอดจนร่องรอยการทำกิจกรรมของคนในอดีตที่อาจพบได้ในชั้นดิน และนำผลที่ได้มาวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมเพื่อใช้วางแผน

⁵⁵ พชรินทร์ สุขประมุข, “โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี : สมัยประวัติศาสตร์,”

ในการขุดแต่งและบูรณะแนวกำแพงแก้วได้ต่อไป ซึ่งจากการขุดตรวจทางโบราณคดี ทำให้สามารถสรุปชั้นวัฒนธรรม ออกเป็นระยะต่างๆ ได้ดังนี้⁵⁶ (ภาพที่ 105-106)

ระยะที่ 1 เป็นชั้นดินอยู่อาศัยในสมัยทวารวดี ชั้นดินนี้หนาประมาณ 50 เซนติเมตร โดยเริ่มตั้งแต่ใต้ศิลาแลงก้อนสุดท้ายของฐานรากแนวกำแพงที่ระดับความลึกประมาณ 130 เซนติเมตรจากผิวดิน ลงไปจนถึงประมาณ 180 เซนติเมตรจากผิวดินปัจจุบัน (ชั้นดินที่อยู่ข้างใต้ระดับ 180 เซนติเมตรลงไปนั้น ไม่ปรากฏร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์แล้ว) ลักษณะของดินในชั้นนี้เป็นดินร่วนปนทรายเนื้อละเอียด พบโบราณวัตถุประเภทเศษเปลือกหอยหนาแน่น ส่วนใหญ่เป็นหอยแครง และยังพบเศษภาชนะดินเผา ตลอดจนลูกปัดแก้วสีต่างๆ ด้วย

ระยะที่ 2 เป็นชั้นดินในวัฒนธรรมเขมร มีระดับความลึกตั้งแต่ 100-130 เซนติเมตรจากผิวดิน พบหลักฐานการก่อสร้างแนวกำแพงศิลาแลง ซึ่งมีการเตรียมฐานรากของโบราณสถานโดยการใช้เม็ดศิลาแลงปูพื้นบดอัดทับลงบนชั้นดินสมัยทวารวดี เหนือชั้นเม็ดศิลาแลงบดอัดได้ใช้เป็นพื้นที่สำหรับก่อสร้างศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร

ระยะที่ 3 เป็นชั้นดินที่มีการใช้พื้นที่ทำกิจกรรมน้อยลง หรืออาจมีการทิ้งร้างช่วงสั้นๆ ภายหลังจากที่สร้างศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรแล้ว มีความลึกตั้งแต่ 80-100 เซนติเมตรจากระดับผิวดิน จากการขุดตรวจในบางหลุมพบว่าโบราณวัตถุที่พบในชั้นดินนี้มีปริมาณที่เบาบางมาก โดยเป็นโบราณวัตถุประเภทเศษภาชนะดินเผาทั่วไป และเศษกระเบื้องมุงหลังคา นอกจากนี้ลักษณะของชั้นดินธรรมชาติที่พบนั้นเป็นทรายซึ่งน่าจะเกิดจากการพัดพาของน้ำ

ระยะที่ 4 มีความลึกของชั้นดินตั้งแต่ระดับ 40-80 เซนติเมตรจากผิวดิน พบหลักฐานการใช้พื้นที่ในบริเวณนี้ชัดเจนขึ้นอีกครั้ง โบราณวัตถุที่พบในหลุมขุดค้นมีปริมาณหนาแน่น หลักฐานที่พบเป็นประเภทเศษภาชนะดินเผา และเศษกระเบื้องมุงหลังคาที่แตกกระจายอยู่ในชั้นดินนี้ อย่างหนาแน่น แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลานี้น่าจะมีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมเกิดขึ้น ซึ่งอาจสัมพันธ์การก่อสร้างพระปรางค์ที่เป็นสถาปัตยกรรมหลักของวัด ดังนั้นชั้นดินระยะนี้น่าจะเป็นชั้นดินในช่วงสมัยอยุธยา

ระยะที่ 5 เป็นชั้นดินสมัยอยุธยาตอนปลายถึงราวรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความลึกของชั้นดินตั้งแต่ 20-40 เซนติเมตรจากระดับผิวดิน ในระยะนี้พบการก่อสร้างแนวกำแพงใหม่ทับซ้อนลงบนแนวกำแพงเดิม และพบร่องรอยการฉาบปูนปิดหน้าก้อนศิลาแลงบริเวณแนวกำแพงด้านทิศเหนือ อีกทั้งยังพบองค์ประกอบสถาปัตยกรรมของแนวกำแพงประเภทลูกแก้วอกไก่ตกหล่นอยู่

⁵⁶ ดัดแปลงจาก ห้างหุ้นส่วนจำกัดฐานอนุรักษ์, “รายงานการขุดแต่งขุดค้นและบูรณะแนวกำแพงแก้ว วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี,” ปีงบประมาณ 2546, 49-51.(อัครา)

ใกล้เคียงกับแนวกำแพง สภาพชั้นดินในระดับนี้ถูกขุดรบกวน โดยพบโบราณวัตถุประเภทกระเบื้อง มุงหลังคาและเศษภาชนะดินเผา ซึ่งมีปริมาณไม่หนาแน่น ประปนร่วมกับสิ่งของในสมัยปัจจุบัน

ระยะที่ 6 เป็นชั้นดินบนสุดในระดับพื้นผิว (Surface) มีความหนาของชั้นดินประมาณ 20 เซนติเมตร เป็นชั้นดินในช่วงตั้งแต่ พ.ศ.2510 จนถึงสมัยปัจจุบัน พบร่องรอยการเทคาน คอนกรีตทับลงบนระดับชั้นบั่วคว่ำของแนวกำแพงเดิมในสมัยอยุธยา ซึ่งร่องรอยดังกล่าวเป็นการ บำรุงแนวกำแพงที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2507-2510

กล่าวโดยสรุป จากการขุดตรวจทางโบราณคดีในบริเวณวัดมหาธาตุราชบุรี สามารถ สรุปลำดับชั้นวัฒนธรรมได้เป็น 4 สมัยใหญ่ ได้แก่ ทวารวดี, ลพบุรี (ร่วมวัฒนธรรมแบบเขมร), อยุธยา และรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน

ส่วนผลจากการดำเนินงานขุดแต่งแนวกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกและด้านทิศ เหนือของวัดมหาธาตุราชบุรี ในปีงบประมาณ 2546 นั้น พบว่ามีการก่อสร้างซ้อนทับกันอย่างน้อย 2 สมัย คือ สมัยแรกมีรูปแบบการสร้างตามอย่างสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ส่วนสมัยหลังเป็นงานก่อสร้างในสมัยอยุธยา ซึ่งอาจเริ่มขึ้นในราวพุทธ ศตวรรษที่ 19-20 และได้รับการบูรณะซ่อมแซมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน⁵⁷

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของแหล่ง และลักษณะผังเมือง (ดูแผนผังที่ 9)

เมืองราชบุรีเก่าตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ในท้องที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองราชบุรี โดยตั้งอยู่กลางตัวจังหวัดราชบุรีในปัจจุบัน สภาพพื้นที่รอบๆโดยทั่วไปมี ลักษณะเป็นที่ราบลุ่มอยู่ใกล้แม่น้ำ มีภูเขาโคดลูกเล็กๆกระจายอยู่ในบริเวณใกล้เคียง อันได้แก่ เขาสูง ตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดมหาธาตุวรวิหารประมาณ 4 กิโลเมตร ติดกับ เขาสูงที่อยู่เหนือขึ้นไปก็มีเขาช้างข้าม เขาพระนอน เขาพญาปราบ ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของวัด มหาธาตุฯห่างออกไปประมาณ 4 กิโลเมตร มีเขาแก่นจันทร์ ส่วนทางด้านตะวันออกของเมืองอยู่ ติดกับแม่น้ำแม่กลอง ร่องรอยคูน้ำคันดินของเมืองถูกทำลายเกือบหมดสภาพไปแล้วในปัจจุบัน

ภูเขาที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองราชบุรีดังที่กล่าวไปแล้วนั้น มีลักษณะเป็นเทือกเขาหินปูน จัด อยู่ในกลุ่มหินราชบุรี ซึ่งโผล่ให้เห็นบริเวณขอบที่ราบโดยเกิดเป็นทิวเขาเป็นแนวยาว สามารถ มองเห็นได้ง่าย จากตัวจังหวัดราชบุรีไปตามเส้นทางหลวงสายเพชรเกษมจนกระทั่งถึงอำเภอเขา ย้อย จังหวัดเพชรบุรี หินกลุ่มราชบุรีนี้ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นหินปูนสีเทาอ่อนถึงเทาเข้ม มีทั้ง หินปูนเนื้อแน่น และที่เกิดเป็นชั้นที่มีซากดึกดำบรรพ์ ซึ่งสามารถกำหนดหาอายุจากชั้นหินได้ ทั้งนี้

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน.

ได้มีการกำหนดอายุจากซากดึกดำบรรพ์ในหินปูนที่พบจากบริเวณเขาพริก จังหวัดราชบุรี มีอายุช่วงยุคเพอร์เมียนตอนกลาง (ประมาณ 250 ล้านปีมาแล้ว) ในมหายุคพาลีโอโซอิกตอนปลาย⁵⁸

แผนผังของเมืองโบราณราชบุรีมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 2,250 x 750 เมตร โดยที่ส่วนด้านยาวได้ขนานไปกับแนวแม่น้ำแม่กลอง มีแนวคันดินที่เป็นกำแพงเมืองล้อมรอบ 3 ด้านคือ ด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เคยไปสำรวจชุมชนโบราณแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ.2516 พบว่า ทางด้านทิศเหนือและด้านทิศตะวันตกของเมืองประกอบด้วยแนวคันดิน 2 ชั้น ส่วนทางด้านทิศตะวันออกอยู่ติดกับแม่น้ำแม่กลอง ไม่ปรากฏร่องรอยแนวคันดิน ซึ่งทางด้านทิศตะวันออกนี้คงใช้แม่น้ำทำหน้าที่เป็นแนวคูน้ำคันดินของเมือง และใช้เป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรไปพร้อมกันด้วย ภายในเมืองมีวัดมหาธาตุเป็นศาสนสถานสำคัญตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมือง ซึ่งเป็นโบราณสถานที่ยังคงมีการใช้งานต่อเนื่อง และมีการบูรณะมาหลายครั้งหลายสมัยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

หลักฐานทางโบราณคดี

ในที่นี้จะกล่าวถึงโบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบอยู่ภายในวัดมหาธาตุราชบุรี ที่มีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 19 (ก่อนสมัยอยุธยา) ประกอบด้วย

1. หลักฐานเดิมที่เก็บรักษาอยู่ในวัด

1.1 แนวกำแพงแก้วและทับหลังกำแพงหินทราย (ภาพที่ 107-108)

ตัวกำแพงก่อด้วยก้อนศิลาแลงที่ตัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางเรียงซ้อนกันเป็นแนวนอนหกชั้น แนวกำแพงแก้วนี้ได้ล้อมรอบองค์ปรางค์ทั้งสี่ด้าน บนแนวกำแพงมีการบากเพื่อทำให้เป็นร่องไว้วางทับหลังกำแพง (ภาพที่ 108) ส่วนทับหลังกำแพงทำจากหินทรายสีชมพูสลักเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว เรียงต่อเนื่องกันเป็นแนวตลอดความยาวของกำแพง (ภาพที่ 107)

1.2 ประติมากรรมหินทรายรูปครุฑขุดนาคร (ภาพที่ 110)

ประติมากรรมรูปครุฑขุดนาคร สลักจากหินทรายสีแดง ตั้งอยู่ที่ทางเข้าระเบียงคดด้านในทางทิศตะวันออก พบจำนวน 2 ชิ้น ซึ่งมีลักษณะคล้ายกัน กล่าวคือ ด้านหน้าเป็นรูปครุฑขี้นาคสามเศียรอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยเศียรนาคห้าเศียร ด้านหลังเป็นรูปเศียรนาคห้าเศียรโดยไม่มีรูปครุฑมาประกอบ ทั้งสองชิ้นมีลักษณะค่อนข้างลบเลือน

1.3 พระพุทธรูปนาคปรก

⁵⁸ กรมทรัพยากรธรณี, **ธรณีวิทยาประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงอุตสาหกรรม, 2544. จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542), 133.

พระพุทธรูปนาคปรก ทำจากหิน แต่ได้มีการปิดทองทับทั่วองค์ อยู่ในคูหาพระปรางค์วัดมหาธาตุราชบุรี มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปนาคปรกอยู่ในปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนชนดนาคสามชั้น โดยมีนาคเจ็ดเศียรมาแผ่พังพานอยู่เบื้องหลัง (ภาพที่ 111) นอกจากนี้ยังมีการค้นพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งเหลืออยู่เพียงบริเวณที่เป็นส่วนชนดนาคเท่านั้น ปัจจุบันได้เก็บรักษาอยู่ที่ห้องคลังในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี (ภาพที่ 112)

1.4 พระพุทธรูปประทับยืน แบบทวารวดี (ภาพที่ 116)

มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับยืนตรง ขนาดค่อนข้างใหญ่ สูงราว 2 เมตร ทำจากหินปูน สภาพชำรุด ไม่มีเศียร พระหัตถ์ได้หักหายไป ที่พระกรขวามีร่องรอยของการทำเดือยซึ่งไว้สำหรับต่อเข้ากับพระหัตถ์ที่แสดงปาง ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าพระหัตถ์ของพระพุทธรูปองค์นี้น่าจะทำปางแสดงธรรมหรือวัตรกรรมุทธาทิสองพระหัตถ์ (แม้ว่าพระกรด้านซ้ายได้หักหายไปก็ตาม) เนื่องจากการทำปางในลักษณะนี้เป็นที่นิยมในพระพุทธรูปแบบทวารวดี

1.5 กังสดาล (ระฆังหิน) (ภาพที่ 109)

2. หลักฐานที่พบจากการขุดแต่งฐานปรางค์ประธานด้านตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2523

ปี พ.ศ. 2523 กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งบูรณะบริเวณฐานปรางค์ประธาน ทำให้พบพระพิมพ์ดินเผาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ขององค์ปรางค์ ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี โดยมีการแบ่งออกเป็น 3 แบบ ได้แก่

แบบที่ 1 พระพิมพ์ที่แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ปางสมาธิ อยู่ในชุ่ม (ภาพที่ 113)

แบบที่ 2 พระพิมพ์แสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่อง ประทับนั่งในปางมารวิชัย เรียงกัน 3 องค์ อยู่ในชุ่มเรือนแก้ว (แบบตรีกาย) (ภาพที่ 114)

แบบที่ 3 พระพิมพ์แบบนี้ได้มีการแบ่งออกเป็น 2 แฉก คือ แฉกบนแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่อง ประทับยืน ทำปางปรารถนาอภัยในพระหัตถ์ขวา เรียงกัน 3 องค์อยู่ในชุ่ม ซึ่งขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปองค์เล็กๆ ประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัว และที่แฉกล่างแสดงภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่องประทับนั่งปางมารวิชัยเรียงกัน 3 องค์อยู่ในชุ่ม โดยมีพระพุทธรูปองค์เล็กประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัวอยู่ในชุ่ม ขนาบข้างเช่นเดียวกับแฉกบน (ภาพที่ 115)

3. หลักฐานที่พบจากการขุดแต่งบูรณะแนวกำแพง ปี พ.ศ. 2546

เมื่อปี พ.ศ. 2546 มีการขุดแต่งบูรณะซ่อมแซมแนวกำแพงแก้วของวัดมหาธาตุราชบุรี ทางด้านทิศตะวันออกและด้านทิศเหนือ นอกจากนี้ยังได้ดำเนินการขุดตรวจทางโบราณคดีในบริเวณดังกล่าว จำนวน 6 หลุม เพื่อศึกษาหลักฐานที่อยู่ลึกลงไปใต้ดิน และตรวจหาร่องรอย

กิจกรรมของคนในอดีตที่อาจพบได้ในชั้นดินแต่ละชั้น ซึ่งผลจากการขุดตรวจในครั้งนั้นทำให้พบชั้นดินทางวัฒนธรรม 4 สมัยใหญ่ๆ ที่มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องกันมา ได้แก่ ทวารวดี ลพบุรี อยุธยา และรัตนโกสินทร์

โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบจากการขุดแต่งบูรณะแนวกำแพงแก้วของวัดมหาธาตุราชบุรี ที่มีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 19 (ก่อนสมัยอยุธยา) มีดังนี้

2.1 ชิ้นส่วนธรรมจักรทำจากหินชนวน (ภาพที่ 117) พบจากการขุดแต่งบริเวณแนวกำแพงด้านทิศเหนือ

2.2 ลูกปัด มีทั้งที่ทำจากแก้ว หิน ดินเผา และกระดูกสัตว์ (ภาพที่ 118) พบในหลุมขุดตรวจทั้ง 6 หลุม

2.3 เบี้ยดินเผา

2.4 เสาประดับกรอบประตู(โคลน)16 เหลี่ยม พร้อมด้วยฐานบัวหินทรายสีชมพู (ภาพที่ 119)

2.5 เครื่องถ้วยจีนเคลือบสีขาวแบบชิงไป๋ ในช่วงสมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือและภาคใต้ (พุทธศตวรรษที่ 16-18) (ภาพที่ 120-121)

2.6 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนประเภทเหยือกเคลือบสีเขียว ผลิตจากแหล่งเตาซีซุน (Xicun) มณฑลกว่างตง (Guangdong) ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือ ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 (ภาพที่ 122)

นอกจากนี้ ในแม่น้ำแม่กลองบริเวณช่วงอำเภอเมืองราชบุรี ยังเคยมีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทเครื่องถ้วยจีนแบบเคลือบสีขาวที่กำหนดอายุอยู่ในช่วงราชวงศ์ซ่ง-หยวน (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-19) จมอยู่ด้วย ซึ่งระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงที่อยู่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเขมร

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากการขุดค้นทางโบราณคดี (พ.ศ. 2546) ในบริเวณวัดมหาธาตุ ซึ่งตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองราชบุรีเก่า และจากหลักฐานที่เคยมีการค้นพบก่อนหน้านี้ในบริเวณดังกล่าว ทำให้สามารถทราบได้ว่า พื้นที่นี้มีร่องรอยการเข้ามาอยู่อาศัยเป็นระยะเวลาที่ยาวนานและต่อเนื่องกันมา โดยเริ่มตั้งแต่สมัยทวารวดี ต่อมาในสมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 อันเป็นช่วงเวลาที่อิทธิพลเขมรโบราณกำลังแพร่กระจายเข้ามาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย) เรื่อยมากระทั่งเข้าสู่สมัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน

6. เมืองโบราณสระโกสินารายณ์

ที่ตั้ง

เมืองโกสินารายณ์ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลอง ในเขตตำบลท่าผา หมู่ที่ 19 อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ของบริษัทสยามกราฟท์อุตสาหกรรมจำกัด (เดิมคือโรงงานอุตสาหกรรมกระดาษไทย) ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนแสงชูโต (สายบ้านโป่ง-กาญจนบุรี) ทางฝั่งตะวันออก และอยู่ใกล้กับสถานีรถไฟสระโกสินารายณ์

เส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 13 องศา 51 ลิปดา 34 ฟลิปดาเหนือ

เส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 51 ลิปดา 21 ฟลิปดา ตะวันออก

ประมาณพิกัดกริด 47 PNR 923320

แผนที่ทหาร มาตรฐาน 1: 50,000 พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD

ลำดับชุด L7017 ระวัง 4936 I

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2504 กรมศิลปากรเริ่มดำเนินการสำรวจพื้นที่บริเวณสระโกสินารายณ์และใกล้เคียง พบว่าสระโกสินารายณ์เป็นสระน้ำโบราณขนาดใหญ่ ประมาณ 210 x 420 เมตร ลึกประมาณ 2.50 เมตร มีคันดินทำเป็นขอบรอบสระสูงราว 1.20 เมตร สระน้ำนี้ตั้งอยู่ด้านนอกติดแนวกำแพงเมืองทางด้านทิศเหนือ โดยอยู่ห่างจากเนินโบราณสถานที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “จอมปราสาท” ออกไปทางทิศใต้ประมาณ 500 เมตร แต่เมื่อไปสำรวจอีกครั้งในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2504 พบว่าแนวคันดินรอบขอบสระน้ำถูกไถเกรดทำเป็นถนนที่รถยนต์สามารถวิ่งได้โดยรอบ และทางด้านทิศเหนือของสระน้ำก็ได้พบซากโบราณสถานก่ออิฐแห่งหนึ่งที่ถูกกลบฝังจนเสียหาย นอกจากนี้ในบริเวณใกล้เคียงกับสระน้ำยังพบซากเนินโบราณสถานถูกขุดคุ้ยอีกหลายแห่งกับทั้งสระน้ำขนาดเล็กอีกหลายสระซึ่งอยู่ในเขตกำแพงเมือง เช่น สระนาค สระแก้ว สระมังกร สระจระเข้ เป็นต้น สระน้ำขนาดเล็กส่วนใหญ่สิ้นเงินเกือบหมด⁵⁹ (ปัจจุบันสระน้ำขนาดเล็กเหล่านี้สิ้นเงินแล้วทั้งหมด หมดสภาพเป็นโบราณสถานแล้ว โดยพื้นที่ภายในเมืองโบราณได้ใช้เป็นที่ตั้งอาคารสถานที่ของโรงงานกระดาษไปแล้ว คงเหลืออยู่เพียงโบราณสถานจอมปราสาทเท่านั้น ส่วนสระโกสินารายณ์นั้นอยู่นอกโรงงานฯ)

ปี พ.ศ. 2509 (11 กุมภาพันธ์ – 3 พฤษภาคม) กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งขุดค้นเนินโบราณสถานจอมปราสาท รวมทั้งสำรวจบริเวณรอบซากโบราณสถานจอมปราสาท และรอบบริเวณสระโกสินารายณ์ ทำให้พบเจดีย์ก่ออิฐทั้งในและนอกกำแพงเมืองโบราณ แต่เจดีย์เหล่านี้ได้

⁵⁹ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ 2, 213-215.

ถูกลักลอบขุดทำลายจนเหลือแต่ฐาน นอกจากนี้ยังพบแนวคันดินซึ่งเป็นกำแพงเมืองโบราณ ร่องรอยคันดินดังกล่าวปรากฏอยู่เพียง 3 ด้าน และได้พบสระน้ำขนาดเล็กหลายสระภายในเมือง ซึ่งบางสระก็ตื้นเขิน อีกทั้งยังพบว่าแผนผังตัวเมืองโบราณนี้เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีขนาดกว้างยาวด้านละ 960 เมตร และซากโบราณสถานที่เราเรียกว่า “จอมปราสาท” นั้น ได้ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองโบราณ โดยอยู่ก่อนไปทางคันดินด้านทิศเหนือ⁶⁰

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนพื้นที่บริเวณสระ โกสินารายณ์เป็นโบราณสถานของชาติในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 96 ตอนที่ 167 เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2522

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง (แผนผังที่ 10)

ชุมชนโบราณบริเวณสระโกสินารายณ์ปัจจุบันตั้งอยู่ในท้องที่ของตำบลท่าผา หมู่ที่ 19 อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี พื้นที่โดยรอบมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองทางปากตะวันออก (คนละฝั่งกับเมืองราชบุรีเก่าที่อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันตก) ชุมชนโบราณแห่งนี้เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบสมมาตร มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวประมาณด้านละ 960 เมตร คันดินที่อยู่ล้อมรอบเมืองมีความสูงประมาณ 60 เซนติเมตร กว้างประมาณ 10 เมตร⁶¹ ตัวเมืองโบราณอยู่ใกล้กับแม่น้ำแม่กลอง จากภาพถ่ายทางอากาศซึ่งน่าจะทำขึ้นก่อนปี พ.ศ. 2509⁶² ปรากฏร่องรอยคูน้ำคันดินเป็นรูปสี่เหลี่ยมล้อมอยู่เกือบรอบ (3 ด้าน) ได้แก่ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ส่วนแนวคันดินด้านทิศใต้ที่อยู่ใกล้กับทางรถไฟสายกาญจนบุรีและถนนแสงชูโตนั้นลบเลือนไปมากแล้ว ซึ่งเชื่อว่าน่าจะถูกรื้อไปเมื่อคราวมีการสร้างทางรถไฟในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างไรก็ตาม จากภาพถ่ายอากาศดังกล่าวยังพอมองเห็นร่องรอยบริเวณมุมคันดินด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้อยู่บ้าง โดยได้ต่อกับแนวด้านตะวันตกขึ้นไป ซึ่งบริเวณมุมคันดินด้านนี้ นอกจากอยู่ใกล้ทางรถไฟและถนนแล้ว ยังอยู่ใกล้แม่น้ำแม่กลองมากที่สุดด้วย โดยจากมุมคันดินด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ (จุดสังเกตคือบริเวณทางรถไฟที่เป็นจุดเลี้ยวโค้ง) ไปถึงแนวแม่น้ำแม่กลองนั้น มีระยะห่างราว 300 เมตร บริเวณด้านนอกของคูน้ำคันดินทางทิศเหนือ มีสระน้ำขนาดใหญ่ กว้างยาวประมาณ 210 x 420 เมตร เรียกกันว่า “สระโกสินารายณ์” ชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ จึงเรียกตัวเมืองนี้ว่า “เมืองโกสินารายณ์” ตามชื่อสระน้ำ ภายในเมืองมีเนินโบราณสถานขนาดใหญ่อยู่ 1 แห่ง เรียกกันว่า “จอมปราสาท” ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลาง

⁶⁰กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานบริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” ศิลปากร 10, 2 (2509) : 35-44.

⁶¹เรื่องเดียวกัน.

⁶²ดูแผนที่และภาพถ่ายทางอากาศของเมืองโบราณได้จาก นิตยสารศิลปากร ปีที่ 10 เล่ม 2 พ.ศ. 2509 หน้า 61-62.

เมือง โดยอยู่ก่อนไปทางทิศเหนือเล็กน้อย เนินโบราณสถานจอมปราสาทนี้ได้รับการขุดแต่งไปเมื่อปี พ.ศ. 2509 ส่วนทางด้านทิศตะวันออกและบริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของเนินจอมปราสาทภายในเขตกำแพงเมือง เคยมีสระน้ำชื่อ สระจระเข้และสระนาค และทางด้านทิศเหนือของเนินจอมปราสาท ใกล้ๆกับแนวกำแพงเมืองด้านใน ก็เคยมีสระแก้วและสระมังกร ปัจจุบันสระน้ำขนาดเล็กเหล่านี้ดินเงินและถูกถมไปทั้งหมดแล้ว นอกจากนี้ยังเคยปรากฏเนินโบราณสถานขนาดเล็กกระจายอยู่ทั้งภายในและภายนอกตัวเมืองอีกหลายแห่ง แต่ปัจจุบันถูกทำลายไปแล้วเช่นกัน

ปัจจุบันร่องรอยของเมืองโบราณแห่งนี้ เช่น แนวคูน้ำคันดิน เนินโบราณสถานต่างๆ และสระน้ำ ได้ถูกทำลายเกือบหมดแล้ว คงเหลือเพียงสระน้ำโกสินารายณ์ (ภาพที่ 123-124) แนวคันดินเฉพาะด้านทางทิศเหนือของเมืองเป็นบางส่วนซึ่งอยู่ติดกับสระน้ำโดยมีถนนกั้น (ภาพที่ 125) และโบราณสถานจอมปราสาทที่มีการสร้างปรangkองค์ใหม่ในสมัยปัจจุบันทับลงบนฐานเดิม (ภาพที่ 126) เท่านั้น

หลักฐานทางโบราณคดี

โบราณสถาน

พื้นที่บริเวณสระโกสินารายณ์นี้ยังคงปรากฏซากโบราณสถานอยู่ 1 แห่ง ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านเรียกกันว่า “จอมปราสาท” โดยตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองก่อนไปทางทิศเหนือเล็กน้อย กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานจอมปราสาท เมื่อปี พ.ศ. 2509 สภาพของโบราณสถานก่อนการขุดแต่งมีลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ขนาดกว้างยาวประมาณ 85 x 100 เมตร สูงโดยเฉลี่ย 1 เมตรเศษ บนเนินมีต้นไม้และวัชพืชปกคลุมอยู่อย่างหนาแน่น เมื่อขุดลอกดินที่ปกคลุมโบราณสถานออกหมดแล้ว จึงพบฐานอาคารก่อศิลาแลง ได้พื้นที่ปูด้วยศิลาแลงนี้พบหินที่พบแตกกับทรายกระทุ้งบดอัดจนแน่นทำเป็นฐานรากของอาคาร ได้มีการสันนิษฐานถึงรูปทรงของโบราณสถานแห่งนี้ว่าน่าจะมีลักษณะเป็นปรangkที่มีมุขยื่นออกไปทั้งสี่ด้าน องค์ปรangkก่อด้วยศิลาแลง มีลวดลายปูนปั้นประดับ อีกทั้งพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมอีกหลายชิ้น ได้แก่ กรอบประตู ทับหลังแบบเรียบไม่มีการจำหลักลวดลาย และกลีบบนุน ซึ่งทำจากหินทรายสีแดง นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนยอดปรangkูปกลีบบะเพืองทำด้วยศิลาแลง⁶³ ปัจจุบันซากโบราณสถานจอมปราสาทถูกต่อเติมเปลี่ยนแปลงสภาพไปจากเดิมโดยการสร้างปรangkองค์ใหม่ในสมัยปัจจุบันทับลงบนฐานเดิม สภาพบริเวณโดยรอบถูกทำลาย เหลือให้เห็นเพียงสระน้ำโกสินารายณ์ที่อยู่นอกเมืองทางทิศเหนือซึ่งยังอยู่ในสภาพดีและมีน้ำเต็มอยู่ตลอด กับร่องรอยแนวคูน้ำคันดินที่เหลืออยู่ช่วงสั้นๆด้านทิศเหนือของเมืองซึ่งคูน้ำดินเงินหมดแล้ว

⁶³ ดูเชิงอรรถที่ 59 และ 60.

โบราณวัตถุ

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีในบริเวณสระโกสินารายณ์ เมื่อปี พ.ศ. 2509 ทำให้พบหลักฐานประเภทต่างๆ ทั้งที่เป็นชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม และประติมากรรมรูปเคารพ ซึ่งวัสดุที่ใช้ทำมีทั้งหินทราย สีลาแลง ดินเผา และปูนปั้น ที่สำคัญ มีดังนี้

1. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี (ภาพที่ 127) สลักจากหินทราย สูง 155 เซนติเมตร ประทับยืน มี 8 กร พระเศียร พระหัตถ์ และพระบาทหักหายไปทั้งหมด พระวรกายตอนบนมีรูปพระธยานิพุทธ อมิตาภะปางสมาธิขนาดเล็กจำลองติดอยู่รอบพระอุระ มีรูปสลักนางปรัชญาปารมิตา (โพธิสัตว์แห่งปัญญา) ขนาดใหญ่ ประทับนั่งขัดสมาธิ ทรงถือดอกบัว อยู่ทีกลางพระอุระองค์หนึ่ง และสลักอยู่ที่บ้านพระองค์ทั้งหมดสามองค์ พระวรกายเบื้องล่างทรงนั่งผ้าโจงกระเบนสั้น มีชายผ้ารูปหางปลาอยู่ทางด้านหน้า รัดผ้าเป็นรอยขีดบางๆ มีเข็มขัดคาดทับบนผ้านุ่ง โดยมีพวงอุษะขนาดเล็กห้อยอยู่ใต้เข็มขัด จากที่ได้กล่าวมานี้เป็นลักษณะของประติมากรรมในศิลปะขอมหรือเขมรโบราณ สมัยบาเยน มีอายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

2. ชิ้นส่วนประติมากรรม สลักจากหินทราย ได้แก่ พระเศียร 1 ชิ้น พระบาท 1 คู่ และพระหัตถ์ที่ทรงกัมภีร์ ทรงอักษมาลา (ลูกประคำ) ทรงดอกบัว โดยมีการสันนิษฐานกันว่าอาจเป็นชิ้นส่วนของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร

3. ฐานประติมากรรมรูปเคารพ ทำด้วยหินทรายสีแดง พบจำนวน 2 ฐาน ชิ้นหนึ่งมีขนาดกว้างยาว 135 เซนติเมตร สูง 45 เซนติเมตร ส่วนอีกชิ้นมีขนาดกว้างยาว 60 เซนติเมตร สูง 35 เซนติเมตร

4. ชิ้นส่วนแท่งหินทรายสีแดง มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นแท่งหินเรียบ ไม่มีการจำลองลวดลายใดๆ พบหลายชิ้นในบริเวณโบราณสถาน (ปัจจุบันก็ยังคงอยู่ที่เดิม) บางชิ้นพบว่าการเจาะรูและมีการทำรอยบากไว้ด้วย แต่ละชิ้นมีขนาดยาวประมาณ 100-150 เซนติเมตร กว้างประมาณ 50 เซนติเมตร (ภาพที่ 128) ซึ่งในรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานบริเวณสระโกสินารายณ์นั้นเชื่อว่าแท่งหินทรายเหล่านี้เป็นส่วนทับหลัง

5. ชิ้นส่วนกรอบประตูหินทรายสีแดง (ภาพที่ 129)

6. ชิ้นส่วนกลีบบนุน ทำจากหินทรายสีแดง มีลายสลักเป็นภาพพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้มเรือนแก้ว ปัจจุบันไม่ทราบว่ายู่ที่ใด

7. ชิ้นส่วนยอดปราสาทรูปกลีบบะเพือง ทำด้วยสีลาแลง ปัจจุบันไม่ทราบว่ายู่ที่ใด

8. ก้อนศิลาแลง อาจเป็นร่องรอยของแนวฐานอาคาร หรือชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมที่พังทลายลงมาจากตัวโบราณสถาน ซึ่งบางชิ้นมีขนาดยาวประมาณ 38 เซนติเมตร กว้าง 20 เซนติเมตร และหนา 5 เซนติเมตร (ภาพที่ 131)

9. อิฐ จากการที่ผู้วิจัยเดินทางไปสำรวจที่โบราณสถานจอมปราสาทนั้น ได้พบก้อนอิฐอยู่ในบริเวณโบราณสถานด้วย แต่ในรายงานการขุดแต่งโบราณสถานเมื่อปี พ.ศ. 2509 ไม่ได้กล่าวถึงว่ามีอิฐอยู่ โดยได้สันนิษฐานแต่เพียงว่า ตัวปราสาทก่อด้วยศิลาแลง กรอบประตูและทับหลังประตูตลอดจนกลีบบนุนทำด้วยหินทรายสีแดง องค์ปราสาทมีการฉาบปูนและปั้นลวดลายประกอบอิฐที่พบในบริเวณโบราณสถานมีขนาดค่อนข้างใหญ่ คือยาวประมาณ 35 เซนติเมตร กว้างประมาณ 18 เซนติเมตร และหนา 8 เซนติเมตร บางก้อนมีร่องรอยของเกลบปะปน (ภาพที่ 130, 132)

10. บราลีดินเผา (ภาพที่ 133) ใช้ประดับส่วนยอดบริเวณสันหลังคาโบราณสถาน

11. กระเบื้องเชิงชายดินเผา (ภาพที่ 134)

12. ประติมากรรมปูนปั้น ที่ค้นพบในบริเวณโบราณสถานจอมปราสาท ภายในเมืองโบราณโกสินารายณ์ มีทั้งปูนปั้นที่มีลักษณะเป็นรูปบุคคล เช่น เศียรเทวดาสวมมงกุฎทรงเทริด (คล้ายที่พบจากเมืองสิงห์และโบราณสถานเนินทางพระ) รูปใบหน้าอสูร (คล้ายกับที่พบจากโบราณสถานปราสาทสามยอด) รูปบุคคลพนมมือ ปูนปั้นรูปสัตว์ เช่น ครุฑ ช้าง และปูนปั้นที่มีลักษณะเป็นลวดลายเครื่องประดับ (ภาพที่ 135-141)

อายุสมัยและข้อสันนิษฐาน

จากลักษณะแผนผังของชุมชนโบราณ และหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการขุดแต่งโบราณสถานจอมปราสาท อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ซึ่งตั้งอยู่ภายในเมืองโบราณโกสินารายณ์ ทำให้ทราบว่าชุมชนแห่งนี้น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงสมัยลพบุรี โดยได้รับอิทธิพลเขมรแบบบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 สัมพันธ์กับวัฒนธรรมพื้นเมือง

7. แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ

ที่ตั้ง

แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ ตั้งอยู่ในท้องที่หมู่ 2 ตำบลบ้านสระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี ประมาณเส้นรุ้ง(ละติจูด)ที่ 14 องศา 42 ลิปดา 21 พิลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด)ที่ 100 องศา 04 ลิปดา 03 พิลิปดา ตะวันออก หรือที่พิกัดกริด 47 614873 E 1625820 N ตามแผนที่ทหาร มาตราส่วน 1 : 50,000 ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5038 III พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

เมื่อปี พ.ศ. 2522 หน่วยศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทธรณ์ ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานเนินทางพระ ได้พบเพียงซากฐานโบราณสถานที่เป็นศิลาแลง ดินอัดอิฐ และประติมากรรมปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม ตัวโบราณสถานถูกขุดค้ำทำลายจนเสียหาย ไม่สามารถศึกษาลักษณะทางสถาปัตยกรรมได้อย่างแน่ชัด อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้มีการสันนิษฐานถึงรูปทรงโบราณสถานเนินทางพระไว้ว่า น่าจะมีลักษณะเป็นปราสาท เพราะได้มีการค้นพบกลีบบนุน และส่วนยอดโบราณสถานรูปดอกบัว⁶⁴

ปี พ.ศ. 2524 ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงกล่าวถึงโบราณวัตถุที่ได้จากการขุดแต่งซากโบราณสถานเนินทางพระ เมื่อปี พ.ศ. 2522 โดยแบ่งประเภทตามวัสดุที่ใช้ทำได้ 3 ชนิด คือ ศิลา สัมฤทธิ์ ปูนปั้น ซึ่งประติมากรรมปูนปั้นที่ใช้เป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมนั้น ท่านทรงแบ่งออกได้อีก 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มรูปบุคคล (เทวดา มนุษย์ ยักษ์) กลุ่มรูปสัตว์ และกลุ่มลวดลายเครื่องประดับ ในช่วงท้ายของบทความ ท่านทรงนำหลักฐานที่ได้จากซากโบราณสถานเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี ไปสนับสนุนข้อความในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ที่ค้นพบบริเวณเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา ซึ่งสลักขึ้นตามพระราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จารึกหลักนั้นกล่าวว่า พระองค์โปรดให้สร้างพระชัยพุทธมหานาคขึ้นใน 23 เมือง ในบรรดาเมืองเหล่านั้น มีชื่อเมืองต่างๆ เป็นต้นว่า ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ ศัมพูกัญญาณะ ชัยราชปุรี ศรีชัยสิงหปุรี ศรีชัยวัชรปุรี ซึ่งท่านเชื่อว่า สุวรรณปุระ คงตรงกับ เมืองสุพรรณบุรี (ที่บริเวณโบราณสถานเนินทางพระ) ทั้งนี้เพราะโบราณวัตถุที่ค้นพบจากเนินทางพระ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสร้างขึ้นตามแบบศิลปะขอมสมัยบาเยนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แม้ว่าโบราณวัตถุดังกล่าวจะแสดงถึงฝีมือช่างพื้นเมืองก็ตาม และเชื่อว่าพระชัยพุทธมหานาคในจารึกปราสาทพระขรรค์คงหมายถึงพระพุทธรูปปางสมาธินาคปรก ซึ่งได้ค้นพบที่เนินทางพระด้วย⁶⁵

ปี พ.ศ. 2526 รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม เขียนบทความเรื่อง “เนินทางพระ : พุทธสถานมหายานที่สามชุก” ลงในวารสารเมืองโบราณ ได้แบ่งโบราณวัตถุที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ (1) กลุ่มงานปูนปั้น เป็นของที่ทำขึ้นเพื่อประดับสถาปัตยกรรม มีรูปแบบศิลปกรรมแบบพื้นเมืองทวารวดี ผสมผสานกับศิลปะขอมแบบ

⁶⁴ บันเทิง พูลศิลป์, “แหล่งโบราณคดีในสุพรรณบุรี,” เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สุพรรณบุรี : ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรม, วันที่ 17 – 20 พฤศจิกายน 2530 ณ ห้องประชุมเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และจังหวัดสุพรรณบุรี, 10.

⁶⁵ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ,” ศิลปวัฒนธรรม 2, 9 (กรกฎาคม 2524) : 72-79.

บายน (2).กลุ่มงานประติมากรรมหินทราย เป็นของที่มีฝีมือสูง จัดอยู่ในศิลปะขอมแบบบายน เป็นการนำเข้ามาจากที่อื่น ซึ่งเชื่อว่าอาจเป็นของที่เข้ามาจากประเทศกัมพูชาโดยตรง หรืออาจเป็นการทำขึ้นที่เมืองลพบุรี และยังมีความเห็นว่าโบราณสถานเนินทางพระคงเป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นโดยกษัตริย์ท้องถิ่นที่ปกครองอยู่ในบริเวณแคว้นสุพรรณภูมิ⁶⁶ ซึ่งมีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานตามแบบกัมพูชา เป็นการสร้างขึ้นเพื่อประกาศความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ที่ปกครองอยู่ในบริเวณนี้ โดยไม่เกี่ยวข้องกับการขยายอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จากเมืองพระนครหลวงเข้ามายังบริเวณภาคกลางของประเทศไทย⁶⁶

ปี พ.ศ. 2530 ดร. หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เขียนบทความเรื่อง “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายนในจังหวัดสุพรรณบุรี” ตีพิมพ์ลงในวารสารเมืองโบราณ กล่าวถึงโบราณวัตถุที่ได้จากแหล่งโบราณคดีเนินทางพระ โดยแบ่งโบราณวัตถุออกเป็น 3 ประเภท เช่นเดียวกับที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้แบ่งเอาไว้ก่อนหน้านี้ อันได้แก่ ประติมากรรมศิลา ประติมากรรมปูนปั้น และพระพิมพ์สำริด ในตอนท้ายของบทความได้สรุปไว้ว่า หลักฐานที่พบจากแหล่งโบราณคดีเนินทางพระแสดงถึงคติความเชื่อที่ผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนามหายาน (วัชรยาน) กับศาสนาฮินดู ส่วนในเรื่องรูปแบบศิลปกรรมนั้นเห็นว่าประติมากรรมทั้งหมดล้วนสร้างขึ้นในศิลปะเขมรแบบบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นหลักทั้งสิ้น โดยมีอิทธิพลพื้นเมืองของศิลปะทวารวดีเข้ามาผสมผสานด้วย⁶⁷

สภาพโดยทั่วไปของแหล่ง

เนินทางพระเป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำ โดยมีแม่น้ำ 2 สายสำคัญ คือ แม่น้ำท่าคอย กับแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน) ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแหล่ง โดยอยู่ห่างจากแหล่งประมาณ 2 และ 3 กิโลเมตร ตามลำดับ (ดูแผนที่ 6) หลักฐานที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันมีเพียงเนินดินที่มีซากโบราณสถานตั้งอยู่กลางทุ่งนา ตัวเนินดินมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ 50 เมตร มีร่องรอยของสระน้ำอยู่ในบริเวณใกล้เคียง โบราณสถานถูกลักลอบขุดทำลายเสียหาย คงเหลือเพียงซากฐานโบราณสถาน ซึ่งมีชิ้นส่วนศิลาแลง อิฐ และเศษปูนปั้นกระจัดกระจายอยู่บนตัวเนิน ไม่สามารถทราบถึงรูปทรงและแผนผังของโบราณสถานได้อย่างแน่ชัด และไม่ปรากฏร่องรอยคูน้ำคันดินอันแสดงถึงขอบเขตของชุมชนโบราณ หลักฐานที่เหลืออยู่มีเพียงซากเนินโบราณสถานตั้งอยู่กลางทุ่งนา

⁶⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เนินทางพระ : พุทธสถานมหายานที่สามชุก,” เมืองโบราณ 9,2 (เมษายน – กรกฎาคม 2526) : 46 – 51.

⁶⁷ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” เมืองโบราณ 13,4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2530) : 23 – 32.

อนึ่ง จากแหล่งโบราณคดีเนินทางพระไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ประมาณ 20 กิโลเมตร ปรากฏแหล่งโบราณคดีอีกแห่งหนึ่งในบริเวณบ้านหนองแจ้ง ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ มีลักษณะเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และพบหลักฐานที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกับโบราณสถานเนินทางพระ

หลักฐานทางโบราณคดี

จากการที่กรมศิลปากรดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานเนินทางพระ ตำบลบ้านสระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2522 ทำให้พบหลักฐานที่สำคัญ ได้แก่

โบราณสถาน (คูภาพที่ 142-145)

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีในบริเวณโบราณสถานเนินทางพระของกรมศิลปากร ที่ผ่านมามีพบว่ามีโบราณสถานแห่งนี้ถูกลักลอบขุดทำลายจนเสียหาย ไม่สามารถศึกษารูปแบบและแผนผังของโบราณสถานได้อย่างแน่ชัด หลักฐานที่ปรากฏมีเพียงซากฐานอาคารที่เป็นศิลาแลง นอกจากนี้ยังมีอิฐ และประติมากรรมปูนปั้นที่ใช้ประดับตกแต่งศาสนสถานกระจัดกระจายอยู่บนตัวเนินโบราณสถาน ซากโบราณสถานที่เนินทางพระนี้มีลักษณะเป็นเนินดินรูปสี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ 50 เมตร ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ไม่ปรากฏร่องรอยคูน้ำคันดินที่แสดงถึงเขตของชุมชนโบราณ

โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่ค้นพบจากโบราณสถานเนินทางพระ สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทหลัก ตามวัสดุที่ใช้ทำ⁶⁸ ได้แก่ ประติมากรรมศิลา ประติมากรรมปูนปั้น และพระพิมพ์สำริด ซึ่งโบราณวัตถุที่เป็นชิ้นสำคัญ มีดังนี้

1. พระพุทธรูปนาคปรก สลักจากหินทราย เชื่อกันว่าพระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้ค้นพบจากโบราณสถานเนินทางพระ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดวังหิน อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี ลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ แสดงปางสมาธิ อยู่เหนือขนดนาสามชั้น โดยมีเศียรนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานเบื้องหลัง พระพักตร์ของพระพุทธรูปค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยม พระขนงต่อกันเกือบเป็นเส้นตรง พระเนตรหลับสนิท แยมพระศรวลเล็กน้อย บนพระเศียรประกอบด้วยขมวดพระเกศาขนาดเล็ก มีพระเกตุมาลาหรืออุษณิษะทรงกรวยทำเป็นลายกลีบบัวซ้อนกันสองชั้น และมีรัศมีคล้ายลูกแก้วหรือดอกบัวตูมประดับอยู่บนสุด พระพุทธรูปครองจีวรห่มเฉียง ชายจีวรมี

⁶⁸ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ,” : 72-79 และ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบาเยนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 23 – 32.

ขนาดใหญ่และยาวลงมาจรดพระนาภี โดยมีปลายตัดเป็นเส้นตรง ลักษณะพระพุทธรูปแบบดังกล่าวสามารถจัดอยู่ในศิลปะขอม แบบบายน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ว่าคงเป็นลักษณะของสกุลช่างที่สร้างขึ้นในประเทศไทย เนื่องจากมีฝีมือช่างพื้นเมืองปะปน (ภาพที่ 146)

2. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีลา ทำจากหินทราย สูงประมาณ 148.5 เซนติเมตร ประทับยืนตรง (สมถังค์) พระพักตร์มีรอยแตกชำรุด พระโพธิสัตว์เกล้าพระเกศาเป็นรูปทรงกระบอกผายออก ซึ่งที่ด้านหลังประดับรูปพระยานิพุทธอมิตากะ พระหัตถ์ทั้งสี่ทรงถือวัตถุสิ่งของต่างๆ ได้แก่ หัตถ์ขวาบนทรงถืออักษมาลา (ลูกประคำ) หัตถ์ซ้ายบนทรงถือคัมภีร์ หัตถ์ขวาล่างทรงถือดอกบัว และหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือหม้อน้ำ พระโพธิสัตว์ทรงสวมเครื่องประดับที่มีทั้ง กุณฑล กรองศอ และพาหุรัด ทรงนุ่งผ้าสมภตสันจีบเป็นริ้ว โดยมีชายผ้ารูปหางปลาขนาดสั้นห้อยตกลงมาทางเบื้องหน้า และคาดทับด้วยสายรัดพระองค์ ลักษณะผ้านุ่งแบบนี้คล้ายกับในศิลปะขอมสมัยบายน แต่บรรดานักวิชาการเชื่อกันว่ารูปเคารพองค์นี้คงสลักขึ้นภายในประเทศไทย เพราะมีลักษณะฝีมือเป็นแบบพื้นเมือง (ภาพที่ 147)

3. เสียรประติมากรรมรูปบุรุษ (ทวารบาล) ทำจากหินทราย สูงประมาณ 32 เซนติเมตร มีลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยม พระขนงค่อนข้างหนาสลักแยกห่างจากกันสองข้าง พระเนตรเบิก พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์กว้าง มีร่องแบ่งกลางพระหนุ มีพระมัสสุอยู่เหนือริมฝีพระโอษฐ์บน มีพระเนตรที่สามวางตั้งขึ้นอยู่กึ่งกลางพระนลาฏ และสวมกระบังหน้าที่ประดับลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนอยู่ตรงกลาง โดยที่ตัวกระบังหน้าได้แบ่งเป็น 3 แถว ภายในมีลวดลายคล้ายเม็ดประคำ ลักษณะโดยรวมเป็นฝีมือช่างพื้นเมืองผสมผสานกับอิทธิพลศิลปะขอมสมัยบายน (ภาพที่ 148)

4. ภาพปูนปั้นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ ปางสมาธิ ภายในซุ้มเรือนแก้วรูปสามเหลี่ยม ล้อมรอบด้วยลวดลายพันธุ์พฤกษา มีขนาดประมาณ 17 x 47 เซนติเมตร ลักษณะพระพักตร์พระพุทธรูปค่อนข้างเหลี่ยม ปรากฏกรอบไโรพระศรอบพระนลาฏ ทรงครองจีวรห่มเฉียง ชายจีวรยาวปลายตัดตรง ประทับอยู่บนฐานรูปกลีบบัวหงาย มีวัตถุรูปทรงสามเหลี่ยมวางอยู่ในพระหัตถ์ (ภาพที่ 149) วัตถุทรงสามเหลี่ยมนี้อาจหมายถึง ผลสมอ หรือหม้อน้ำมนต์ ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ไภษัชคุรุไวฑูรยประภา (พระพุทธเจ้าแพทย์) ตามคติความเชื่อในพุทธศาสนานิกายมหายาน

5. ภาพเล่าเรื่องปูนปั้น แสดงภาพการอวตารของพระวิษณุในตอนวามนาวตาร หรือตรีวิกรม (ย่างสามขุม) (ภาพที่ 150) ซึ่งเป็นตอนที่พระวิษณุอวตารเป็นพราหมณ์เดี่ยวเพื่อปราบอสูรขึ้นนี้สูงประมาณ 59 เซนติเมตร แสดงภาพพระวิษณุลีลา ประทับยืน ยกพระบาทซ้ายขึ้น ขนาบข้างด้วยรูปสตรีที่เป็นชายาสององค์ โดยองค์หนึ่งคือพระลักษมีชายาเบื้องขวา ประทับนั่งชันพระชงฆ์

ขาขึ้น และประธานพระหัตถ์ไว้ที่หน้าพระอุระ ส่วนอีกองค์คือพระภูมิเทวียาเบื่องซ้าย ซึ่งกำลังใช้พระหัตถ์ทั้งสองข้างรองรับพระบาทข้างซ้ายของพระวิฆณุ ลักษณะเครื่องทรงของพระวิฆณุ นั้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยบาปน (พุทธศตวรรษที่ 16-17) ที่ยังคงหลงเหลืออยู่ อันอาจเห็นได้จากชายผ้าที่ชักออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่ที่พระโสณิ์ด้านขวา ส่วนเครื่องทรงสมัยบาปน อาจเห็นได้จากชายผ้ารูปสามเหลี่ยมที่ห้อยอยู่ระหว่างพระขงฆ์⁶⁹ ดร.หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กำหนดอายุรูปแบบผ้าของพระวิฆณุ เป็นศิลปะเขมร ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่เป็นศิลปะเขมรแบบบาปน สกุลช่างในประเทศไทย ซึ่งมีอิทธิพลท้องถิ่นเข้ามาปะปน⁷⁰

6. เศียรบุคลลสวมมงกุฎทรงเทริด ปุณปั้น สูงประมาณ 24 เซนติเมตร (ภาพที่ 151) นักวิชาการทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ ได้กำหนดอายุเศียรปุณปั้นนี้ไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 เนื่องจากในศิลปะขอมนั้นนิยมทำมงกุฎทรงเทริดในสมัยบาปนและสมัยหลังบาปน ลักษณะมงกุฎทรงเทริดของเศียรบุคลลที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระ แสดงถึงการผสมผสานระหว่างรูปแบบที่สืบทอดมาจากศิลปะทวารวดี กับรูปแบบในศิลปะขอมสมัยบาปน และเชื่อว่ามี ความเกี่ยวข้องกับศิราภรณ์ (เครื่องประดับศีรษะ) ในศิลปะหริภุญไชย ทางภาคเหนือของประเทศไทยในช่วงระยะเวลานี้ด้วย อีกทั้งยังเป็นที่ยอดนิยมในศิลปะอินเดียแบบปาละ และในศิลปะพุกามของพม่า⁷¹

7. ภาพปุณปั้นรูปใบหน้านุคลแบบต่างๆ (ภาพที่ 152-158) พบเป็นจำนวนมากที่โบราณสถานเนินทางพระ ซึ่งรูปใบหน้านุคลเหล่านี้มีลักษณะของรูปหน้า อารมณ์ และรายละเอียดของเครื่องประดับศีรษะที่แตกต่างกันออกไป มีทั้งใบหน้าด้านตรง และหันด้านข้าง บางชิ้นทำผมเป็นมวยมัดเกล้าไว้ข้างหลัง บางชิ้นมีเครื่องประดับคัมพูขนาดใหญ่ ใบหน้าบางรูปมีคิ้วลักษณะที่ต่อกันเป็นปีกกา บางรูปมีเครื่องประดับศีรษะคล้ายกระบังหน้า บางรูปมีใบหน้าค่อนข้างกลม สวมเครื่องประดับศีรษะที่ประกอบด้วยลวดลายรูปวงกลมซ้อนอยู่ในวงโค้งรูปสามเหลี่ยมเรียงต่อกันรอบหน้าผาก มีดวงตากลมโต อาจเทียบได้กับภาพปุณปั้นรูปใบหน้านุคลลักษณะคล้ายกันนี้ที่ปรากฏสามยอด จังหวัดลพบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งมีลักษณะหน้าตาค่อนข้างเป็นพื้นเมือง นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าภาพปุณปั้นใบหน้านุคลเหล่านี้คง

⁶⁹ หม่อมเจ้า สุภัทราธิศ ดิศกุล, “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ,” : 75.

⁷⁰ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบาปนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 28.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 28-29.

ใช้ประดับอยู่เหนือฐานของสถาปัตยกรรม และคงได้รับอิทธิพลจากศิลปะมอญ (ทวารวดี) อีกทั้งคงมีความสัมพันธ์กับคติการทำรูปมารแบกยักษ์แบกประดับศาสนสถานในศิลปะสุโขทัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์ในเวลาต่อมา⁷²

8. ประติมากรรมปูนปั้นรูปสตรี มีเป็นจำนวนหลายชิ้นที่ได้จากโบราณสถานเนินทางพระ บางชิ้นมีลักษณะที่ค่อนข้างแปลก คือ เป็นรูปสตรีแสดงอาการยกแขนและขาขึ้นทั้งสองข้าง คล้ายกับท่าเหาะ มีใบหน้าค่อนข้างเป็นรูปไข่ สวมเครื่องประดับศีรษะที่มีกระบังหน้า สวมกุณฑลกลมขนาดใหญ่ และกรองศอ (ภาพที่ 159) มีผู้กล่าวว่ารูปสตรีลักษณะท่าทางเช่นนี้อาจหมายถึงรูปนางอัปสร ซึ่งมักปรากฏบ่อยครั้งบนภาพสลักในศาสนสถานที่พบในประเทศไทยกัมพูชา เช่น บนหน้าบันของปราสาทบันทายสำเหร่ และที่ปราสาทบันทายฉมาร์ อย่างไรก็ตาม ลักษณะเครื่องประดับดังกล่าวอาจแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะพื้นเมือง (ทวารวดี) ที่เคยเจริญขึ้นในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยมาก่อน⁷³ นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมปูนปั้นรูปสตรีที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่ง มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนท่อนล่างของประติมากรรม แสดงให้เห็นลักษณะการนุ่งผ้ายาวลงมา โดยมีเข็มขัดที่ประดับด้วยพวงอุบะขนาดเล็กห้อยทับ (ภาพที่ 160) ซึ่งลักษณะเครื่องแต่งกายแบบนี้คล้ายกับเครื่องประดับอาภรณ์ทั้งของบุรุษและสตรีที่ปรากฏบนภาพสลักและประติมากรรมลอยตัวในศิลปะขอมแบบนครวัด-บาเยน เช่น เทพธิดาบนผนังที่ปราสาทนครวัด ปราสาทเจ้าสายเทวดา เป็นต้น⁷⁴

9. กลีบขนุน เป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมประเภทหนึ่ง ซึ่งใช้ประดับที่ส่วนยอดของโบราณสถานเขมรที่เป็นปราสาท กลีบขนุนที่พบจากโบราณสถานเนินทางพระนี้มีลักษณะเป็นทรงสามเหลี่ยม แขนงข้างในเป็นสีดำแล้วพอกด้วยปูนปั้นประดับเป็นรูปบุคคลประทับยืนอยู่ภายในซุ้ม แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าตัวปูนปั้นนั้นได้หลุดกระเทาะหายไปบางส่วน ทำให้ไม่สามารถทราบว่ารูปบุคคลดังกล่าวหมายถึงใคร (ภาพที่ 162) อย่างไรก็ตาม จากการค้นพบชิ้นส่วนกลีบขนุนชิ้นนี้อาจทำให้สันนิษฐานถึงรูปทรงของโบราณสถานได้ว่า น่าจะมีลักษณะเป็นปราสาท โดยที่กลีบขนุนชิ้นนี้น่าจะมีตำแหน่งการวางอยู่ที่มุมด้านใดด้านหนึ่งของส่วนยอดโบราณสถานที่เป็นปราสาท

10. ลวดลายปูนปั้นรูปสัตว์ต่างๆ (ภาพที่ 163-170) เช่น ครุฑขุดข้างสองเชือก ชิ้นส่วนรูปครุฑ รูปช้างสวมกระบังหน้า สันนิษฐานว่าคงเป็นรูปพระคเณศ สูงราว 38 เซนติเมตร สภาพชำรุด คงเหลือเพียงส่วนเศียรและท่อนอกคืบ หักตึงทั้งสองข้างอยู่ในลักษณะกำลังจับวง รวมทั้งลายหน้าสิงห์ นาค ลิง และหงส์ เป็นต้น

⁷² เรื่องเดียวกัน, 29-30.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, 29.

⁷⁴ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : อรุณสภา, 2539), 312, 318-319, 341-342, 395-

11. ลวดลายพันธุ์พฤกษาต่างๆ (ภาพที่ 172) เช่น ลายกลีบบัว ลายดอกไม้ ลายก้านขด เป็นต้น

12. พระพิมพ์โลหะ มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับยืน พระหัตถ์ขวา แสดงปางประทานอภัย ส่วนพระหัตถ์ซ้ายแนบไปตามพระองค์ทางด้านข้าง พระพิมพ์รูปแบบนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระร่วงรางปืน (ภาพที่ 171) มีอายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 19⁷⁵

นอกจากนี้ยังมีการค้นพบแผ่นอิฐจีนหนึ่ง ขนาดประมาณ 39 x 20 x 9.5 เซนติเมตร บนแผ่นอิฐนี้มีตัวอักษรจารึกไว้ ซึ่งมีลักษณะคล้ายตัว “ก” ในอักษรขอม และได้ค้นพบเครื่องมือเหล็กด้วย⁷⁶

อายุสมัย และข้อสันนิษฐาน

จากหลักฐานที่ได้กล่าวมาแล้ว แสดงให้เห็นว่าแหล่งโบราณคดีเนินทางพระมีลักษณะเป็นโบราณสถานที่สร้างขึ้นตามแบบเขมร ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมือง(ศิลปะทวารวดี) ซึ่งเจริญอยู่ก่อนที่อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรจะแพร่กระจายเข้ามาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย

8. เมืองโบราณบ้านหนองแวง

ที่ตั้ง

เมืองโบราณบ้านหนองแวง ตั้งอยู่หมู่ที่ 4 ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 14 องศา 36 ลิปดา 38 ฟลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 55 ลิปดา 30 ฟลิปดา ตะวันออก แผนที่ทหาร มาตราส่วน 1 : 50,000 ลำดับชุด L7017 ระวัง 4938II พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD

⁷⁵ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “เนินทางพระ : แหล่งโบราณคดีเขมรแบบบายนในจังหวัดสุพรรณบุรี,” : 30.

⁷⁶ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ,” :

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

ปี พ.ศ. 2508 ศาสตราจารย์ ชอง บวสเชอลีเยร์ เดินทางไปสำรวจบริเวณเมืองโบราณที่ไรรด อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อตอนที่ไปสำรวจเมืองอุทอง ท่านได้กล่าวว่า⁷⁷

“ณ บริเวณพื้นที่แห่งนี้มีร่องรอยของโบราณวัตถุสถานขอมอันอาจกำหนดอายุได้ตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ลงมาถึงรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7”

ปี พ.ศ. 2526 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ทิวา ศุภจรรยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ผ่องศรี วนาสิน สำรวจพบชุมชนโบราณแห่งหนึ่งในบริเวณบ้านหินแดง ตำบลไรรด อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ลักษณะเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมสมมาตร⁷⁸

ปี พ.ศ. 2529 กรมศิลปากรสำรวจแหล่งโบราณคดีที่บ้านหนองแจง ตำบลไรรด อำเภอคอนเจดีย์ จากการสำรวจในครั้งนั้นได้พบเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินธรรมดา เศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง และเศษเครื่องถ้วยประเภทเนื้อกระเบื้อง เศษภาชนะที่พบเหล่านี้มีทั้งที่เป็นเครื่องถ้วยเขมร (สมัยลพบุรี) เครื่องถ้วยจีน และเศษภาชนะดินเผาที่ผลิตจากแหล่งเตาพื้นเมือง อันอาจกำหนดอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17-19⁷⁹

นอกจากนี้ นายมนัส โอภากุล เคยกล่าวถึงชุมชนโบราณที่บ้านหนองแจง ตำบลไรรด อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งได้พบหลักฐานต่างๆ ที่ชาวบ้านในพื้นที่เป็นผู้ค้นพบ มีทั้งประติมากรรมรูปเคารพ เครื่องถ้วย (เขมร, จีน, บ้างบางปูน) เหรียญอะปเปจินสมัยราชวงศ์หยวน และหลักฐานประเภทเครื่องมือเหล็ก อีกทั้งเคยเดินทางไปสำรวจที่เมืองโบราณแห่งนี้ด้วย ส่วนในช่วงท้ายของบทความได้สรุปอายุของเมืองโบราณแห่งนี้จากหลักฐานที่พบไว้ว่า มีอายุตั้งแต่ในช่วงสมัยทวารวดี-สมัยลพบุรี⁸⁰

⁷⁷ ชอง บวสเชอลีเยร์, ความรู้ใหม่ทางโบราณคดีจากเมืองอุทอง, แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล (พระนคร : กรมศิลปากร, 2511. จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ 20 ปี ของสภาการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 6 มีนาคม 2511), 2-3.

⁷⁸ ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลาง : การศึกษาดำเนินการที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), ลำดับที่ 13.3 และทะเบียนตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณในประเทศไทย เล่ม 6 (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526).

⁷⁹ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจง,” โครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคกลาง), 2529. (อัดสำเนา)

⁸⁰ มนัส โอภากุล, “เมืองสมัยลพบุรีที่สุพรรณบุรี,” เมืองโบราณ 26, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2543) : 71-78.

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง (แผนที่ 7, ภาพที่ 173-174)

พื้นที่บริเวณบ้านหนองแวงมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม แต่ไม่มีลำน้ำสายใหญ่ไหลผ่าน มีเพียงลำห้วยสายเล็กๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เช่น ห้วยอีเจียว ไหลผ่านทางด้านตะวันตกของแหล่ง ห่างออกไปราว 9 กิโลเมตร ห้วยจระ ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างออกไปราว 4 กิโลเมตร และห้วยรวก ทางด้านใต้ ลำห้วยดังกล่าวมีที่มาจากบริเวณที่สูงทางด้านตะวันตกในเขตจังหวัดกาญจนบุรี ไหลเรื่อยลงมาทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตอำเภอเลาขวัญ (จังหวัดกาญจนบุรี) อำเภอดอนเจดีย์ และไหลลงไปทางใต้เข้าสู่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี นอกจากนี้ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของแหล่งยังปรากฏเป็นแนวเทือกเขาต่อกัน อาทิ เขาทุ่งดินดำ เขาวง

ตำแหน่งในบริเวณบ้านหนองแวง มีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ของอำเภอต่างๆ ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดกับ	อำเภอหนองหญ้าไซ อำเภอสามชุก
ทิศตะวันออก	ติดกับ	ตัวอำเภอดอนเจดีย์ และอำเภอศรีประจันต์
ทิศใต้	ติดกับ	อำเภออุทุมพร
ทิศตะวันตก	ติดกับ	อำเภอเลาขวัญ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี

ในบริเวณพื้นที่ที่ติดกับบ้านหนองแวง มีอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ตั้งอยู่ติดกัน คือ บ้านหินแลง ซึ่งบริเวณนี้มีตำแหน่งที่ตั้งใกล้เคียงกับวัดสระพระยาและโรงเรียนวัดหนองแวง ครูใหญ่โรงเรียนวัดหนองแวง (อาจารย์ปรีชา บุญญารักษ์) ได้เคยบอกว่า เดิมนั้นบ้านหินแลงมีศิลาแลงมาก แต่ชาวบ้านขนเอาไปหมด ทางโรงเรียนก็ขนเอามาเก็บไว้ที่โรงเรียนหลายก้อน⁸¹ (ภาพที่ 179)

จากแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ แสดงให้เห็นลักษณะของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบในบริเวณบ้านหนองแวง ซึ่งปรากฏอยู่ 2 แห่งใกล้ๆ กัน แห่งหนึ่งมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่ละด้านยาวประมาณ 200-300 เมตร ส่วนอีกแห่งหนึ่งได้อยู่ถัดจากแห่งแรกมาทางด้านตะวันออกเล็กน้อย มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวตามแนวนอน ด้านกว้างมีขนาดใกล้เคียงกับแห่งแรก แต่ด้านยาวมีขนาดประมาณ 500 เมตร (ดูแผนผังที่ 11)

อย่างไรก็ดี สภาพแหล่งโบราณคดีในปัจจุบันได้ถูกทำลายลงไปมาก คูน้ำคันดินของเมืองก็หาไม่พบแล้ว จากการสำรวจของผู้วิจัยในปี พ.ศ. 2547-2548 ได้พบร่องรอยก้อนศิลาแลงและเม็ดแลงกระจัดกระจายอยู่บนผิวดิน รวมทั้งเศษภาชนะดินเผาบนผิวดินด้วย (ภาพที่ 175-178) แต่ไม่พบร่องรอยซากโบราณสถาน ซึ่งคาดว่าน่าจะถูกทำลายไปแล้ว

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, 77-78.

หลักฐานทางโบราณคดี

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณเมืองโบราณบ้านหนองแวง หมู่ที่ 4 ตำบลไรรอด อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ประกอบไปด้วย

1. โบราณวัตถุที่ได้จากการค้นพบของชาวบ้าน มีหลากหลายประเภท ทั้งที่ทำมาจากหิน ศิลาลง ดินเผา ปูนปั้น สำริด ซึ่งส่วนหนึ่งได้มีการรวบรวมเก็บรักษาไว้ที่โรงเรียนวัดหนองแวง โบราณวัตถุชิ้นสำคัญมีดังนี้

1.1 ชิ้นส่วนประติมากรรมหิน เป็นรูปมือทั้งสองข้างอยู่ในท่าทางที่กำลังประคองหม้อน้ำ (ภาพที่ 180) ลักษณะท่าทางเช่นนี้เคยปรากฏในประติมากรรมรูปเคารพที่สลักจากหินที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ที่ปราสาทคูคันธนาม จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพที่ 181) ปราสาทบ้านปราสาท จังหวัดนครราชสีมา⁸² ปราสาทบ้านเขว้า จังหวัดมหาสารคาม⁸³ (ภาพที่ 182) และปราสาทบ้านสมอ จังหวัดศรีสะเกษ⁸⁴ ประติมากรรมรูปเคารพที่พบจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังที่กล่าวมานี้ มีลักษณะเป็นประติมากรรมทรงเครื่อง พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นในระดับพระอุระ อยู่ในท่าทางที่กำลังประคองภาชนะ ศาสตราจารย์ชอง บวสเชอเลียร์ (Jean Boisselier)⁸⁵ ได้สันนิษฐานถึงรูปเคารพที่มีการทำพระหัตถ์ในลักษณะเช่นนี้ว่าน่าจะหมายถึงพระไภยชัยคุรุ (Bhaisajyaguru) หรือพระพุทธเจ้าผู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บ นอกจากนี้ยังปรากฏรูปเคารพที่แสดงพระหัตถ์ในลักษณะเช่นนี้ในประติมากรรมสำริดด้วย⁸⁶ (ภาพที่ 183)

1.2 ชิ้นส่วนพระหัตถ์ของประติมากรรมหิน มีวัตถุบางอย่างวางอยู่ในพระหัตถ์ (ภาพที่ 184)

⁸² รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,” *เมืองโบราณ* 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 38.

⁸³ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, *ตามหาร่องรอยขอมและมอญในมหาสารคาม* (มหาสารคาม : สำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏมหาสารคาม, 2543), 96-97.

⁸⁴ กรมศิลปากร, *รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2504* (พระนคร : กรมศิลปากร, 2510), 35 (รูปที่ 90) ในรายงานนี้เข้าใจว่าเป็นรูปพระวัชรธร ซึ่งโดยปกติประติมากรรมรูปวัชรธร มักทำพระหัตถ์อยู่ในท่าวัชรหุมการ คือพระหัตถ์ข้างหนึ่งถือวัชร ส่วนอีกข้างถือกระดิ่ง แล้วไขว้กันในระดับพระอุระ แต่ประติมากรรมรูปเคารพที่พบจากปราสาทหินบ้านสมอนั้น พระหัตถ์ทั้งสองข้างไม่ได้ไขว้กันในระดับพระอุระ แต่พระหัตถ์ทั้งสองหักหายไปแล้วก็ตาม

⁸⁵ Jean Boisselier, *Asie du Sud-Est*, Tome I, *Le Cambodge* (Paris : Editions A. et J. Picard, 1966), 301.

⁸⁶ Emma C. Bunker, *Adoration and glory : the golden age of Khmer art* (Chicago : Art Media Resources, 2004), 290.

1.3 ชั้นส่วนท่อนแขนของประติมากรรมหิน (ภาพที่ 185)

1.4 ชั้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรก มีลักษณะเป็นโคลนศิลาแลง อยู่ในสภาพที่แตกหักออกเป็น 2 ชั้น คือชั้นหนึ่งเป็นช่วงลำตัว ส่วนอีกชั้นเป็นส่วนพระเพลาต่อกับขนคาน มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ แสดงปางสมาธิ บนขนคานสามชั้น มีเศียรต่อลงมาที่ใต้ฐานขนคาน ไม่ปรากฏส่วนเศียรนาคที่อยู่เบื้องหลังของพระพุทธรูป ซึ่งคงจะหักหายไป แต่เดิมคงจะมีปูนปั้นพอกทับ พระพุทธรูปนาคปรกชั้นนี้มีหน้าตักกว้างประมาณ 50 เซนติเมตร และสูง (รวมเศียร) ประมาณ 121 เซนติเมตร (ภาพที่ 186)

1.5 พระพุทธรูปนาคปรกสำริด มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประทับนั่งขัดสมาธิราบ ปางสมาธิ อยู่เหนือขนคานสามชั้น โดยมีเศียรนาคเจ็ดเศียรมาแผ่พังพานอยู่เบื้องหลัง พระพุทธรูปทรงเครื่องประดับทั้งกระบังหน้า กุณฑล กรองศอ และพาหุรัด ทรงครองจีวรห่มเฉียง เปิดพระอังสาขวา มีชายสังฆาฏิหรือชายจีวรขนาดใหญ่พาดบนพระอังสาซ้าย ซึ่งชายได้ห้อยยาวตกลงมาโดยมีปลายตัดเป็นเส้นตรง พระพุทธรูปองค์นี้ค้นพบโดยนายสุตใจ ห้าวหาญ ชาวบ้านหนองแวง อาศัยอยู่บ้านเลขที่ 87 หมู่ที่ 4 ตำบลไร่ไร่ อำเภอดอนเจดีย์ ปัจจุบันได้ขายไปแล้ว เหลือไว้เพียงภาพถ่าย (ภาพที่ 187)

1.6 ประติมากรรมสำริด มีลักษณะเป็นรูปบุรุษประทับยืนตรง มี 4 กรโดยถือสิ่งของไว้ทุกพระหัตถ์ แต่สิ่งของที่อยู่ในพระหัตถ์นั้นไม่ชัดเจนนัก ซึ่งที่พอจะสันนิษฐานได้ คือพระหัตถ์ขวาบนน่าจะทรงถืออักษมาลา พระหัตถ์ขวาล่างน่าจะเป็นดอกบัว และพระหัตถ์ซ้ายล่างคงเป็นหม้อน้ำ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายบนนั้นสิ่งของที่ถืออยู่ไม่ชัดเจนพอที่จะทราบได้ว่าคืออะไร แต่โดยปกติแล้วพระหัตถ์ซ้ายบนจะเป็นกัมภีร์ ประติมากรรมรูปนี้ทรงสวมกระบังหน้าเกล้ามวยผมรูปทรงกระบอก มีรูปบุคคลอยู่ที่ด้านหน้าของมวยผม แต่ไม่ชัดเจนมากนัก ทรงกรองศอ ทรงนุ่งผ้าสั้น โดยมีชายผ้ารูปหางปลาตกลงมาทางด้านหน้า สันนิษฐานว่าประติมากรรมสำริดรูปนี้อาจหมายถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิริกร ส่วนในเรื่องรูปแบบศิลปกรรมนั้นอาจจัดอยู่ในศิลปะขอมแบบบาเยน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ลักษณะหน้าตาค่อนข้างเป็นแบบพื้นเมืองแล้ว ประติมากรรมชิ้นนี้ นายสุตใจ ห้าวหาญ ชาวบ้านหนองแวงเป็นผู้ค้นพบ ปัจจุบันได้ขายไปแล้ว เหลือไว้เพียงภาพถ่าย (ภาพที่ 188)

1.7 ประติมากรรมสำริดรูปสตรี ประทับยืนตรง 2 กร แล่เกล้าเป็นรูปกรวย โดยมีสัญลักษณ์บางอย่างประดับอยู่ที่ด้านหน้า สวมเครื่องประดับประเภทกุณฑล กรองศอ พาหุรัด พระหัตถ์ขวาทรงถือกัมภีร์ พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัว นุ่งผ้ายาวกรอมเท้า มีชายผ้ารูปหางปลาตกลงมาทางเบื้องหน้า สันนิษฐานว่าประติมากรรมสำริดนี้ คือ รูปเคารพของนางปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์เพศหญิงตามคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ส่วนรูปแบบศิลปกรรมนั้น อาจจัดอยู่ในศิลปะ

ขอม แบบบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ค้นพบโดยนายสุตใจ ห้าวหาญ ชาวบ้านหนองแจง ปัจจุบันได้ขายไปแล้ว เหลือไว้เพียงภาพถ่าย (ภาพที่ 189)

อนึ่ง ประติมากรรมสำริดทั้งสามรูปดังที่กล่าวไปข้างต้นแล้วนั้น จากการที่ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์นายสุตใจ ห้าวหาญ ซึ่งเป็นผู้ค้นพบ ทำให้ทราบว่าประติมากรรมดังกล่าวได้ค้นพบเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2530 ในบริเวณใกล้เคียงกับบ้านของผู้ที่ค้นพบ ส่วนในเรื่องขนาดของประติมากรรมนั้น ไม่สามารถยืนยันได้อย่างแน่ชัดว่ามีขนาดเท่าใด แต่จากการสอบถามชาวบ้านหนองแจงอีกคนหนึ่ง คือ นายรุ่ง สุภาวงษ์ ได้บอกว่าประติมากรรมที่พบในบริเวณบ้านหนองแจงนี้ส่วนใหญ่เป็นเทวรูป และมีความสูงประมาณ 10-20 เซนติเมตร

1.8 เครื่องประดับสถาปัตยกรรม ที่ค้นพบในบริเวณเมืองโบราณบ้านหนองแจง ส่วนใหญ่เป็นงานประติมากรรมปูนปั้น (ภาพที่ 190-200) ซึ่งอาจจำแนกได้ 3 ประเภท ได้แก่ ประติมากรรมรูปบุคคล เช่น รูปบุคคลแต่งกายทรงเครื่องประทับอยู่ในซุ้ม ประติมากรรมรูปสัตว์ เช่น นาค หงส์ สิงห์, เต่า? และลวดลายพันธุ์พฤกษา นอกจากนี้ยังพบกระเบื้องเชิงชายดินเผาทำเป็นรูปหน้าสัตว์ ซึ่งอาจเป็นรูปหน้าสิงห์ (ภาพที่ 201) และกลีบบน (ภาพที่ 202) ด้วย

1.9 พระพิมพ์ดินเผา แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งแบบปางมารวิชัยขนาดใหญ่อยู่ตรงกลางภายในซุ้ม ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปนาคปรก ปางสมาธิ ประทับนั่งบนฐานบัวที่มีก้านบัวโผล่ออกมา (ภาพที่ 203) พระพิมพ์แบบนี้อาจจัดเป็นรูปแบบพิมพ์ในสมัยลพบุรี

1.10 พระพิมพ์ดินเผาแบบซุ้มพุทธคยา (ภาพที่ 205) แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย พระหัตถ์แสดงปางธรรมจักรมูทราหรือปางปฐมเทศนา พระพุทธรูปทรงเครื่องแบบห่มคลุม ประทับอยู่ในซุ้มพุทธคยา (พุทธคยาเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นครั้งแรก) รายล้อมด้วยสถูป พระพิมพ์แบบนี้จัดเป็นแบบทวารวดี โดยมีอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ มีลักษณะเป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากต้นแบบพระพิมพ์ซุ้มพุทธคยาในประเทศอินเดีย⁸⁷ พบมากตามเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี เช่น เมืองนครปฐมโบราณ⁸⁸ เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี⁸⁹ เมืองโบราณพงคึก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดกาญจนบุรี⁹⁰ เป็นต้น

⁸⁷ ผาสุข อินทราวุธ, *พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543), 289.

⁸⁸ นิติพันธุ์ ศิริทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.2524), 29-30 (รูปที่ 35).

⁸⁹ พชรินทร์ สุขประมุข, “โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี : สมัยประวัติศาสตร์,” 95-96.

1.11 พระพิมพ์ดินเผาแสดงภาพรูปบุคคลซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปประทับยืน แสดงปางประทานอภัย ภายในซุ้มเรือนแก้ว เรียงกันสามองค์ สภาพลบลื่นมากและแตกชำรุด (ภาพที่ 204) พระพิมพ์นี้คล้ายกับพิมพ์รูปแบบหนึ่งที่พบจากการขุดแต่งบูรณะฐานพระปรางค์ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ภาพที่ 115) ซึ่งแบ่งเป็น 2 ตอน คือ ตอนล่างแสดงภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง ปางมารวิชัย ประทับภายในซุ้ม เรียงกันสามองค์ และตอนบนเป็นแถวของพระพุทธรูปประทับยืน แสดงปางประทานอภัย ในซุ้มเรือนแก้ว⁹¹

1.12 แม่พิมพ์สำริด มี 2 พิมพ์ ได้แก่ พิมพ์แรกมีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานบัวเรียงกันสามองค์ (แบบตรีภย) (ภาพที่ 208) และพิมพ์ที่สอง มีพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยบนฐานบัวคว่ำบัวหงายภายในซุ้มอยู่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิบนฐานบัวที่มีก้าน (ภาพที่ 209)

1.13 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดา เเผาในอุณหภูมิต่ำ (Earthenware) เช่น ตะคันดินเผา (ภาพที่ 210) และชิ้นส่วนภาชนะ ? มีรูตรงบริเวณก้น (ภาพที่ 211) ได้มีการพบภาชนะลักษณะนี้จากการขุดค้นที่เมืองสิงห์ เมื่อปี พ.ศ. 2543 (ภาพที่ 54) ด้วย

1.14 ภาชนะดินเผาแบบเนื้อแกร่ง (Stoneware) เคลือบสีน้ำตาล แบบเขมร ซึ่งภาชนะแบบนี้ที่เก็บไว้ในโรงเรียนวัดหนองแวง ส่วนใหญ่มีสภาพไม่สมบูรณ์ รูปทรงส่วนมากเป็นประเภทกระปุกขนาดเล็ก นอกจากนี้ก็มีฝาจากภาชนะ ชิ้นส่วนใหญ่รูปร่าง และชิ้นส่วนภาชนะแบบไหเต่าร้าง (ภาพที่ 212-216)

1.15 ภาชนะดินเผาแบบเนื้อแกร่ง เคลือบสีเขียว มีลักษณะเป็นเครื่องถ้วยแบบเขมร (ภาพที่ 217-218)

1.16 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนเนื้อกระเบื้อง (Porcelain) เคลือบสีขาวแบบชิงไป่ ผลิตจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้-หยวน (ภาพที่ 219-222)

1.17 ภาชนะดินเผาแบบเนื้อแกร่ง เคลือบสีน้ำตาล มีลักษณะรูปทรงเป็นประเภทไหมีหู ที่หูของภาชนะบางชิ้นมีลวดลายรูปหน้าสัตว์คล้ายหมู และบริเวณไหล่ภาชนะมีลายพิมพ์รูปมังกร

---

⁹⁰ ยอร์ช เซเดส์, “การขุดค้นที่พังตึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย,” *ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พังตึก และศิลปะไทยสมัยสุโขทัย*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), รูปที่ 1.

⁹¹ พชรินทร์ สุขประมุข, “โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมในราชบุรี : สมัยประวัติศาสตร์,” 110.

ภาชนะดินเผาประเภทนี้เป็นกลุ่มที่มาจากแหล่งเตาสื่อเส้า (Cizao kilns) มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน⁹² ซึ่ง อาจารย์ปวิวรรต ธรรมาภิชากร แห่งพิพิธภัณฑสถานเครื่องถ้วยเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยกรุงเทพ ได้กำหนดอายุไว้ในช่วงสมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้-ต้นราชวงศ์หยวน ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17-ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 (ภาพที่ 223-226)

1.18 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาผลิตจากแหล่งเตาท้องถิ่นในบริเวณบ้านบางปูน ตำบลพิหารแดง อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี มีรูปทรงประเภทไห เนื้อแกร่ง ไม่เคลือบ (ภาพที่ 227)

1.19 เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากหิน ได้แก่ หินบด และแท่นหินบด (ภาพที่ 228-230)

1.20 เครื่องมือเครื่องใช้ทำจากสำริด เช่น กำไลสำริด ลูกกระพรวน เป็นต้น (ภาพที่ 231-233)

2. โบราณวัตถุที่ได้จากการสำรวจ

เมื่อปี พ.ศ. 2547 ผู้วิจัยได้เดินทางไปสำรวจในบริเวณบ้านหนองแจง หมู่ที่ 4 ตำบลไร่รถ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี โบราณวัตถุที่พบส่วนมากเป็นประเภทเศษภาชนะดินเผา ที่สำคัญมีดังนี้

2.1 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เนื้อดินธรรมดา เผาอุณหภูมิต่ำ มีทั้งแบบเรียบ ไม่มีลวดลาย และแบบที่มีลวดลาย

2.2 เบี้ยดินเผา (ภาพที่ 235)

2.3 ลูกกระสุนดินเผา (ภาพที่ 236)

2.4 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เนื้อแกร่ง เคลือบสีน้ำตาล แบบเขมร มีลวดลาย (ภาพที่ 237-238)

2.5 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เนื้อแกร่ง เคลือบสีเขียว แบบเขมร (ภาพที่ 239-240)

2.6 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีน เคลือบสีขาว แบบชิงไป่ ผลิตจากเตาหนานอัน มณฑลฝูเจี้ยน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 (ภาพที่ 241-242)

2.7 ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีน เคลือบสีขาว แบบชิงไป่ ผลิตจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ภาพที่ 243)

2.8 ชิ้นส่วนภาชนะเคลือบสีเขียว ผลิตจากแหล่งเตาในประเทศจีน (ภาพที่ 244-245)

---

⁹² Li Jian'an, "Some Questions of the Research of the Export Ceramics in Song and Yuan Periods in Fujian Area," **International Conference Chinese Export Ceramics and Maritime Trade 12th-15th Century 24-25/6/2004**, Jointly organized by Chinese Civilisation Centre, City University of Hong Kong and Antiquities and Monuments Office, Leisure and Cultural Services Department : 25-33, 228-232.

2.9 ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา แบบเนื้อแกร่ง ไม่เคลือบ ตกแต่งผิวภาชนะด้วยลายลูกคลื่นผลิตจากแหล่งเตาพื้นเมืองในบริเวณบ้านบางปูน ตำบลพิหารแดง อำเภอเมืองสุพรรณบุรี (ภาพที่ 246)

อายุสมัย และข้อสันนิษฐาน

จากลักษณะแผนผังของชุมชนโบราณในแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ และหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ชุมชนโบราณบ้านหนองแจง ในเขตตำบลไร่ไร่ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นชุมชนในช่วงสมัยลพบุรี ซึ่งได้ปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรภายในชุมชน และน่าจะมีร่องรอยการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ในสมัยทวารวดีมาแล้วเป็นอย่างดี

9. เมืองโบราณบ้านคูเมืองที่ตั้ง

เมืองโบราณบ้านคูเมือง ตั้งอยู่หมู่ที่ 2 ตำบลทุ่งคลี อำเภอดำเนินนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 14 องศา 51 ลิปดา 03 ฟลิปดาเหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 100 องศา 13 ลิปดา 01 ฟลิปดา ตะวันออก หรือพิกัดกริด 47 PPS 310420 จากแผนที่ทหารมาตราส่วน 1: 50,000 ลำดับชุด L7017 ระวาง 5038IV พิมพ์ครั้งที่ 2-RTSD

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2508 นักศึกษาในชุมชนศึกษาโบราณคดี วัฒนธรรม ของมหาวิทยาลัยศิลปากร ดำเนินงานเมืองโบราณแห่งหนึ่งบริเวณบ้านคูเมือง ในเขตอำเภอดำเนินนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งแผนผังของเมืองมีลักษณะกลมค่อนข้างเหลี่ยม ขนาดประมาณ 500 เมตร มีคูเมืองกว้างประมาณ 30 เมตร แต่ไม่มีกำแพงเมืองหรือคันดิน นอกจากนี้ยังพบว่าภายในเมืองมีเนินสูงต่ำมากมาย มีเศษภาชนะดินเผากระจายบนผิวดิน มีสระน้ำขนาดใหญ่อยู่ริมคูเมืองด้านตะวันตก และซากสถาปัตยกรรมด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมือง พบลูกปัดสมัยทวารวดีบนเนินดินภายในเมือง นอกจากนี้ชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ภายในเมืองได้เคยพบโบราณวัตถุต่างๆ ในขณะที่ขุดดินทำเกษตรกรรม อันได้แก่ หม้อใส่กระดูก และภาชนะอื่นๆ ที่ทำด้วยสำริด เงิน และตะเกียงโบราณหลายชิ้น⁹³

⁹³ ศรีศักร วัลลิโกดม, โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525), 10, 67-68. ตีพิมพ์ครั้งแรกจากบทความเรื่อง “สภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยโบราณ,” ข้อฟ้า 1,5 (เมษายน 2509) : 62-71. และ “สุพรรณภูมิอยู่ที่ไหน,” ข้อฟ้า 2,6 (มีนาคม 2510) : 54-65.

ปี พ.ศ. 2522 นางสาว คุษฎี สมบุญะวิโรจน์ นักศึกษาระดับปริญญาตรี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ทำสารนิพนธ์ประกอบการศึกษาค้นคว้าตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต เรื่อง “รูปแบบเมืองทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย” โดยศึกษาครอบคลุมแหล่งนี้ด้วย ซึ่งกล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากเมืองโบราณบ้านคูเมือง มีทั้งเศษภาชนะดินเผาในสมัยทวารวดีรุ่นหลังและสมัยลพบุรี กับได้พบสระน้ำ และซากสตูพขนาดกว้าง 12 เมตร อยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมือง อีกทั้งตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเมืองโบราณนี้ไว้ว่า คงเป็นเมืองสมัยทวารวดีระยะหลัง มีลักษณะเป็นเมืองขนาดเล็กแบบหมู่บ้าน จึงไม่มีกำแพงเมืองไว้ป้องกันศัตรู คงมีเพียงคูเมืองแสดงอาณาเขตเท่านั้น⁹⁴

ปี พ.ศ. 2524-2527 ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน สำรวจพบเมืองโบราณบ้านคูเมือง ตำบลทุ่งคลี อำเภอดงนาหวาง จังหวัดสุพรรณบุรี ตามโครงการวิจัยชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ลักษณะแผนผังเมืองโบราณเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน โดยมีคูน้ำล้อมรอบ⁹⁵

ปี พ.ศ. 2528 สุนิสา มั่นคง และคณะ สำรวจเมืองโบราณบ้านคูเมือง ตำบลทุ่งคลี อำเภอดงนาหวาง จังหวัดสุพรรณบุรี พบเศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ (Earthenware) เผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ตกแต่งผิวภาชนะแบบลายเชือกทาบ เคลือบน้ำดินชั้น และขัดมันสีดำ, เศษเครื่องถ้วยเนื้อกระเบื้อง (Porcelain) แบบเคลือบใส รูปทรงภาชนะเป็นแบบถ้วย-ชาม และแวนดินเผา⁹⁶

ปี พ.ศ. 2541 กรมศิลปากรดำเนินการสำรวจเมืองโบราณบ้านคูเมืองนี้อีกครั้ง ซึ่งในรายงานการสำรวจได้กล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีที่ชาวบ้านมีการเก็บรวบรวมไว้ และหลักฐานที่ได้จากการสำรวจในขณะนั้นเพิ่มเติม อีกทั้งยังพบซากโบราณสถานขนาดเล็กก่อด้วยอิฐ⁹⁷

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป และลักษณะผังเมือง (ดูแผนที่ 8, แผนผังที่ 12)

พื้นที่บริเวณเมืองโบราณบ้านคูเมืองมีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำ เนื่องจากในอดีตเคยเป็นทางเดินเก่าของลำแม่น้ำน้อยมาก่อน มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 4-6 เมตร

⁹⁴ คุษฎี สมบุญะวิโรจน์, “รูปแบบเมืองทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย” (สารนิพนธ์ประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2522), 27-28.

⁹⁵ ทิวา ศุภจรรยา และ ผ่องศรี วนาสิน, ทะเบียนตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณในประเทศไทย, เล่ม 6.

⁹⁶ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง ตำบลทุ่งคลี อำเภอดงนาหวาง จังหวัดสุพรรณบุรี,” โครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคกลาง), 2528. (อัดสำเนา)

⁹⁷ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจเมืองโบราณบ้านคูเมือง,” สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี, 2541. (อัดสำเนา)

แผนผังเมืองโบราณแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนค่อนข้างกลม ขนาดกว้างประมาณ 500 เมตร มีคูน้ำล้อมรอบ แต่ไม่ปรากฏแนวคันดินหรือกำแพงเมือง คูน้ำที่ล้อมรอบเมืองมีขนาดกว้างประมาณ 25-30 เมตร (ภาพที่ 247-248) นอกจากนี้ยังมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมขนาดประมาณ 40 x 40 เมตร ตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองก่อนมาทางด้านทิศเหนือเล็กน้อย (ภาพที่ 249)

ปัจจุบันบริเวณภายในเมืองโบราณได้มีการปรับไถพื้นที่บางส่วนเพื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย และทำการเกษตร ซึ่งมีชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ 40 ครัวเรือน และได้ถมคูเมืองทางด้านทิศเหนือบางส่วน เพื่อทำถนนเข้าสู่ภายในเมือง ส่วนคูเมืองด้านอื่นๆนั้นอยู่ในสภาพที่ดี และได้รับการบำรุงรักษาเรื่อยมา

หลักฐานทางโบราณคดี

จากการที่กรมศิลปากรดำเนินการสำรวจเมืองโบราณบ้านคูเมือง อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2541 ทำให้พบหลักฐานต่างๆ ที่สำคัญ ดังนี้

โบราณสถาน

โบราณสถานที่พบในบริเวณเมืองโบราณบ้านคูเมือง มีลักษณะเป็นเนินดินซากโบราณสถานขนาดเล็ก ซึ่งปัจจุบันถูกทำลายไปมาก ได้ปรากฏอยู่ 3 แห่ง ดังนี้

1. บริเวณภายในเมือง อยู่ใกล้กับคูเมืองด้านทิศเหนือ ห่างจากสระน้ำกลางเมืองประมาณ 100 เมตร ตั้งอยู่ในเขตที่ดินของนายชัน-นางเปื้อง เหมือนพราหมณ์ พบเศษอิฐกระจายอยู่อย่างหนาแน่นในพื้นที่ประมาณ 20 ตารางเมตร และพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินกระจายอยู่หนาแน่นเช่นกัน

2. บริเวณภายในเมือง ห่างจากคูเมืองด้านทิศใต้ประมาณ 50 เมตร ตั้งอยู่ในเขตที่ดินของนายช้อย มาดี ปรากฏเป็นเนินดินสูงประมาณ 50 เซนติเมตร มีเศษอิฐกระจายอยู่บนตัวเนิน และพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินปะปนอยู่เล็กน้อย

3. บริเวณนอกเมืองทางด้านทิศตะวันตก ห่างจากคูเมืองด้านนี้ออกไปประมาณ 100 เมตร ตั้งอยู่ในเขตที่ดินของนายสัจด์ ทองสุข โบราณสถานแห่งนี้มีการลักลอบขุดไปก่อนหน้านี้แล้ว จากหลักฐานที่หลงเหลืออยู่นั้นพบว่า โบราณสถานแห่งนี้มีขนาดประมาณ 10 x 15 เมตร ก่ออิฐที่มีขนาดประมาณ 32 x 17 x 7 เซนติเมตร และพบก้อนหินปูนขนาดเล็ก (ยาวประมาณ 10-20 เซนติเมตร) ปะปนอยู่ด้วย คล้ายกับซากเจดีย์บนยอดเขาดีสลัก ตำบลดอนคา อำเภออุทุมพร จ.สุพรรณบุรี

โบราณวัตถุ

1. ชิ้นส่วนพระหัตถ์พระพุทธรูป ทำจากดินเผา ลักษณะการทำปางเป็นแบบวิตรรกมูทรา มีเดือยสำหรับต่อกับส่วนท่อนพระกร สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนของพระพุทธรูปในศิลปะแบบทวารวดี (ภาพที่ 250)

2. พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนบนฐานบัวหงาย พระหัตถ์ซ้ายยกจีบไปข้างหน้า ส่วนพระหัตถ์ซ้ายยื่นหงายพระหัตถ์แบบปางประทานพร สูงประมาณ 25 เซนติเมตร ซึ่งนางประทุม พิงสำนัก ประธานกลุ่มสตรีหมู่บ้าน กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปองค์นี้ว่า เมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว ชาวบ้านได้ค้นพบอยู่บริเวณภายในเมือง ปัจจุบันสูญหายไปแล้ว เหลือเพียงภาพถ่าย (ภาพที่ 251)

3. วิหารสำริด มี 5 ยอด ตรงกลางมี 1 ยอด และรอบข้างอีก 4 ยอด ที่บริเวณโคนของยอดทั้งสี่มีลวดลายประดับ เจ้าอาวาสวัดคูเมืองพบโบราณวัตถุสำริดชิ้นนี้ภายในเมือง เมื่อประมาณ 30 ปีมาแล้ว (ภาพที่ 252)

4. ภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดา เผาอุณหภูมิต่ำ เช่น ตะคันดินเผา (ภาพที่ 253) ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบต่างๆ มีทั้งแบบเรียบไม่มีลวดลาย และแบบที่ตกแต่งลวดลาย อาทิ ลายขูดขีด ลายเชือกทาบ และลายกดประทับอื่นๆ (ภาพที่ 254)

5. กระปุกดินเผาเคลือบและฝา (ภาพที่ 255)

6. ฝาภาชนะเคลือบสีเขียว บนฝามีการตกแต่งลวดลายด้วยการเจาะร่องขีดเป็นแนวตั้ง (ภาพที่ 256) ฝาภาชนะแบบนี้มีการค้นพบอีกในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยที่แหล่งโบราณคดีบ้านวังจั่นน้อย อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี⁹⁸ ซึ่งดอน รูนิย์ (Dawn Rooney) เคยกล่าวถึงภาชนะประเภทนี้ว่าเป็นภาชนะที่มาจากแหล่งเตาในประเทศกัมพูชา⁹⁹

7. ตะคันดินเผาเคลือบสีขาว ผลิตจากเตาหนานอัน มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 (ภาพที่ 258)

8. ตะคันดินเผาเคลือบสีขาวอมฟ้า ผลิตจากแหล่งเตาจิ่งเต๋อเจิ้น ? (Jingdezhen) มณฑลเจียงซี (Jiangxi) ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ภาพที่ 259)

9. ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งประเภทไหเคลือบสีน้ำตาล ผลิตจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ภาพที่ 260)

10. เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากหิน เช่น หินบด (ภาพที่ 261-262)

⁹⁸ กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี, 2531). เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 7/2531), 75-77.

⁹⁹ Dawn Rooney, *Khmer Ceramics* (Singapore : Oxford University Press, 1984), 97 (plate 73).

11. แท่งหินปูนขนาดใหญ่ ชาวบ้านพบบริเวณขอบสระน้ำภายในเมืองโบราณ เมื่อวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2541

อายุสมัย และข้อสันนิษฐาน

จากลักษณะแผนผังของเมือง และหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณเมืองโบราณบ้านคูเมือง ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ทำให้เชื่อได้ว่า เมืองโบราณแห่งนี้มีร่องรอยการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ในสมัยทวารวดี ลักษณะแผนผังเมืองที่มีรูปร่างไม่สมมาตรแบบนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นผังเมืองในวัฒนธรรมแบบทวารวดี และเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะมีการอยู่อาศัยสืบต่อมาจนกระทั่งเข้าสู่สมัยลพบุรี อันเป็นช่วงเวลาที่มีการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของขอม (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) โดยที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบแผนผังเมืองตามอย่างในวัฒนธรรมขอม

10. แหล่งโบราณคดีในพื้นที่ของจังหวัดนครปฐม

ที่ตั้ง

จังหวัดนครปฐมตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน ทางภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 13 องศา 45 ลิปดา 10 ฟลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 100 องศา 04 ลิปดา 28 ฟลิปดา ตะวันออก มีพื้นที่ประมาณ 2,168,327 ตารางกิโลเมตร หรือ 1,355,204 ไร่ แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองนครปฐม อำเภอสามพราน อำเภอนครชัยศรี อำเภอบางเลน อำเภอกำแพงแสน อำเภอดอนตูม และอำเภอพุทธมณฑล มีพื้นที่ติดต่อกับจังหวัดต่างๆ คือ ทิศเหนือติดกับจังหวัดสุพรรณบุรี ทิศตะวันออก ติดจังหวัดนนทบุรีและกรุงเทพฯ ทิศใต้ติดกรุงเทพฯ สมุทรสาคร และราชบุรี ส่วนทิศตะวันตก ติดจังหวัดราชบุรีและกาญจนบุรี

ประวัติการศึกษาค้นคว้า และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา (โดยสังเขป)

การศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนครปฐมที่ผ่านมา ส่วนใหญ่มุ่งเน้นในเรื่องเกี่ยวกับทวารวดี อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะประวัติการศึกษาค้นคว้าที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรเท่านั้น โดยเริ่มตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) โปรดให้ปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์โดยได้หุ้มองค์เดิมไว้ข้างใน ซึ่งเริ่มดำเนินงานตั้งแต่ พ.ศ. 2396 เป็นต้นมา โดยให้จำลองรูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิมแต่มีขนาดเล็กกว่าไว้ทางด้านทิศใต้ รูปจำลองนี้มีรูปทรงคล้ายองค์ระฆังแต่ได้ทำยอดเป็นรูปปราสาทแบบเขมร ซึ่งนักปราชญ์ทาง

โบราณคดีลงความเห็น ว่า รูปทรงเดิมของพระปฐมเจดีย์น่าจะมีลักษณะเป็นทรงบาตรคว่ำแบบเดียวกับเจดีย์ที่สาญจีในประเทศอินเดียที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ต่อมาจึงได้มีการดัดแปลงแก้ไขยอดเจดีย์ให้มีลักษณะเป็นปราสาทแบบเขมร ซึ่งคงเป็นการเพิ่มเติมเปลี่ยนแปลงในสมัยเมื่อครั้งเขมรเข้ามามีอำนาจในดินแดนแถบนี้¹⁰⁰

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ได้สำรวจตรวจพบโบราณวัตถุหลายอย่าง หนึ่งในนั้นก็คือเทวรูปแบบเขมร ดังปรากฏอยู่ในเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ซึ่งมีใจความสำคัญว่า “มาพระปฐมคราวนี้ ได้เฝ้าพระสุริยวงษ์ของโบราณ ได้พระพิมพ์หลายรูป พิเคราะห์ดูรูปพระพิมพ์เป็นทำนองฮินดูคล้ายกับที่ได้ในแหลมมลายู แลได้ไปพิจารณาตุลาจำหลักที่ตั้งไว้ในลานพระปฐม ท่วงทีฝีมือคล้ายกับที่มีในเกาะชวา ดูพอเป็นพยานในความสันนิษฐานได้อย่างหนึ่งว่าพระปฐมเจดีย์นี้ชาวมัชฌิมประเทศคงจะเป็นผู้สร้างหรือเป็นครูให้สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เป็นเทวรูปอย่างเดียวกับเขมร เหมือนกับที่มีในเมืองสุรินทร์ เมืองสิงห์ แลเมืองนครราชสีมา ตลอดจนเมืองเขมร นึกดูเห็นว่าบางทีเมื่อครั้งยังถือศาสนาพราหมณ์ เมืองเหล่านั้นจะเกี่ยวข้องกับเมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่ง.....”¹⁰¹

กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนสระน้ำจันทรเป็นโบราณสถานของชาติ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 และ เล่ม 75 ตอนที่ 90 วันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2501 โดยกล่าวว่าบริเวณนี้มีสิ่งที่สำคัญ คือ เนินปราสาท และสระน้ำจันทร มีเนื้อที่ 10 ไร่ 65 ตารางวา¹⁰² อย่างไรก็ตาม ชากโบราณสถานเนินปราสาทที่กรมศิลปากรเคยกล่าวถึงไว้ในปัจจุบันได้ถูกทำลายลงหมดแล้ว คงเหลืออยู่เพียงสระน้ำจันทรเท่านั้น ซึ่งอยู่ภายในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ บริเวณดังกล่าวเคยมีการค้นพบพระพุทธรูปนาครปรกในศิลปะเขมรแบบบาเยน ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานวัดพระปฐมเจดีย์

พ.ศ. 2548 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ และมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้จัดการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “ข้อมูลใหม่ที่ได้จากการสำรวจ ลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแอม จังหวัด

¹⁰⁰ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, เรื่องพระปฐมเจดีย์กับน้ำทิพย์ (พระนคร : สำนักงานจัดหาประโยชน์และรักษาสถาปัตยกรรมพระปฐมเจดีย์, 2512), 7-12.

¹⁰¹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา 22 กรกฎาคม 2511), 25.

¹⁰² กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2516), 164.

นครปฐม”¹⁰³ ซึ่งเป็นการนำเสนอข้อมูลหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการสำรวจในบริเวณลำน้ำบางแก้ว และลำน้ำบางแถม ในเขตพื้นที่ 4 ตำบล ได้แก่ ตำบลพระประโทน ตำบลพะเนียด ตำบลโคกพระเจดีย์ และตำบลบางระกำ ผลจากการสำรวจบริเวณดังกล่าว ทำให้โบราณวัตถุหลากหลายยุคสมัย ที่สำคัญก็คือ ได้พบหลักฐานที่มีอายุร่วมสมัยกับวัฒนธรรมเขมรในบริเวณนี้ด้วย ดังจะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไปต่อไป

หลักฐานทางโบราณคดี

หลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏร่องรอยอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในพื้นที่ของจังหวัดนครปฐม ได้แก่

1. พระพุทธรูปนาคปรก (ภาพที่ 264) มีลักษณะเป็นศิลปะเขมรแบบบาเยน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 พบในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานวัดพระปฐมเจดีย์
2. เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (ภาพที่ 265) ไม่ทราบที่มา ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานวัดพระปฐมเจดีย์
3. ประติมากรรมปูนปั้นรูปใบหน้าบุคคลสวมเทริดหรือกระบังหน้า (ภาพที่ 266) พบที่เจดีย์จุลประโทน ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์
4. ประติมากรรมปูนปั้นรูปใบหน้าอสุร (ภาพที่ 267) พบที่เจดีย์จุลประโทน ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์
5. โบราณวัตถุที่ได้จากการสำรวจบริเวณลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแถม เช่น ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีน้ำตาล (ภาพที่ 268-269) ไหสีหูเคลือบสีน้ำตาล ที่ไหปั้นติดหูรูปหน้าสัตว์และกดประทับลายมังกร ผลิตจากเตาสี้อะเส้า มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคเหนือตอนปลาย ถึงราชวงศ์ซ่งภาคใต้ตอนต้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 (ภาพที่ 270) ตลับเคลือบสีขาวแบบชิงไป่ ผลิตจากเตาเต้อั่วและเตาอันจี มณฑลฝูเจี้ยน ประเทศจีน สมัยราชวงศ์ซ่งภาคใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 (ภาพที่ 271) สิ่งของเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริด เช่น คันฉ่อง กำไล ห่วงคานหาม เครื่องประกอบราชรถ เป็นต้น

¹⁰³ ปรีวรรต ธรรมาปริชากร, “การตีความโบราณวัตถุที่ได้จากการสำรวจบริเวณบางแก้ว-บางแถม,” เอกสารการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ข้อมูลใหม่ที่ได้จากการสำรวจลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแถม จังหวัดนครปฐม จัดที่อาคารหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล หอสมุดพระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 17 สิงหาคม 2548, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

11. ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทวัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี

ที่ตั้ง

ปราสาทวัดกำแพงแลง ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองเพชรบุรี ติดถนนโพธิ์การ้อง ทางด้านทิศตะวันออก และถนนพระทรง ด้านทิศใต้ ในพื้นที่ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี ประมาณเส้นรุ้ง (ละติจูด) ที่ 13 องศา 06 ลิปดา 15 ฟลิปดา เหนือ และเส้นแวง (ลองจิจูด) ที่ 99 องศา 57 ลิปดา 45 ฟลิปดา ตะวันออก หรือพิกัดกริด 47 PPQ 038487 แผนที่ทหารมาตราส่วน 1 : 50,000 ลำดับชุด L7017 ระวัง 4935 II พิมพ์ครั้งที่ 3-RTSD

ประวัติการศึกษา และการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรรดิ ดิศกุล เคยกล่าวถึงลักษณะโบราณสถานวัดกำแพงแลงไว้ว่า โบราณสถานวัดกำแพงแลงประกอบด้วยปรางค์ขอม ก่อด้วยศิลาแลง 4 องค์ โดยเรียงเป็นแถวสาม 1 แถว จากแนวทิศเหนือ-ใต้ และปรางค์อีกองค์หนึ่งซึ่งปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐานตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกตรงกับด้านหลังของปรางค์องค์กลาง ส่วนทางด้านหน้าของปรางค์องค์กลางหรือทางทิศตะวันออกมีประตูซุ้มหรือโคปุระ นอกจากนี้ท่านยังกล่าวอีกว่า พระปรางค์ที่วัดกำแพงแลงอาจยังสร้างไม่เสร็จ ซึ่งถือเป็นเรื่องปกติในศิลปะขอม และก็อาจมีการก่อสร้างเพิ่มเติมในภายหลังโดยพิจารณาจากลวดลายปูนปั้นที่ประดับอยู่บนองค์ปรางค์¹⁰⁴

ปี พ.ศ. 2534 รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม เขียนบทความเรื่อง “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์” ลงในวารสารเมืองโบราณ กล่าวถึงพัฒนาการของเมืองเพชรบุรี ตลอดจนความสัมพันธ์และการติดต่อของเมืองเพชรบุรีกับเมืองอื่นๆ อาทิ สุโขทัย สุพรรณภูมิ ราชบุรี นครศรีธรรมราช และจีน โดยใช้หลักฐานทางด้านเอกสาร เช่น จดหมายเหตุจีน พงศาวดาร ตำนาน ศิลปจารึก และหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณเมืองเพชรบุรี จากบทความนี้ทำให้สามารถทราบถึงพัฒนาการของเมืองเพชรบุรีได้ว่าเริ่มมีมาตั้งแต่ในสมัยทวารวดีสืบเนื่องต่อกันมาจนกระทั่งเข้าสู่สมัยอยุธยา เมืองเพชรบุรีจึงถูกลดความสำคัญลงเป็นเพียงเมืองท่าขนาดเล็ก¹⁰⁵

ในปีเดียวกันนี้ นายจารึก วิไลแก้ว นักโบราณคดีกรมศิลปากร ได้เขียนบทความเกี่ยวกับโบราณสถานวัดกำแพงแลง ลงในวารสารเมืองโบราณฉบับเดียวกัน กล่าวถึงกลุ่มอาคารโบราณสถานภายในวัดกำแพงแลง ซึ่งประกอบด้วยปรางค์ขนาดใหญ่จำนวน 5 องค์ ก่อด้วยศิลาแลงประดับลวดลายปูนปั้น ในจำนวนนี้แบ่งเป็นปรางค์ประธาน 1 องค์ และปรางค์ทิศอีก 4 องค์

¹⁰⁴ สุภัทรรดิ ดิศกุล, “โบราณสถานและวัดในเขตจังหวัดราชบุรีและเพชรบุรี,” 185.

¹⁰⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์,” เมืองโบราณ 17,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2534) : 17-42.

ล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลงทั้งสี่ด้าน ที่กำแพงมีประตูเข้าออกตรงกลางด้าน ด้านละ 1 ประตู ภายในกำแพงมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมอยู่บริเวณด้านหน้ากลุ่มปราสาททั้ง 5 องค์ และจากการขุดแต่งปราสาททิศตะวันออก ได้พบทางเดินเชื่อมระหว่างองค์ปราสาทกับปราสาทประธาน ทำให้มีการตั้งข้อสังเกตว่า ด้านอื่นๆ อาจจะมีทางเดินเชื่อมต่อกันในลักษณะนี้ด้วยก็ได้ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงประติมากรรมรูปเคารพที่สำคัญ ซึ่งพบในบริเวณโบราณสถานแห่งนี้ ได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี 8 กร พบในบริเวณปราสาททิศตะวันตก และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร พบอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี และได้สรุปอายุจากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดว่าเป็นศิลปะสถาปัตยกรรมแบบบาเยน สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18¹⁰⁶

เมื่อปี พ.ศ. 2531 เพ็ญพรรษ์ ดำรงศิริ ได้เขียนบทความลงในพิพิธภัณฑสาร เรื่อง “โลเกศวรเปล่งรัศมี ที่พบจากการบูรณะวัดปราสาทกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี” กล่าวถึงโบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบจากการขุดแต่งบูรณะโบราณสถาน คือ ชิ้นส่วนของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี และพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ ซึ่งพบที่บริเวณฐานปราสาทองค์ทางด้านทิศตะวันตก อย่างไรก็ตาม พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่พบจากโบราณสถานแห่งนี้ เหลืออยู่เฉพาะท่อนบนของลำพระองค์ และไม่มีเศียร¹⁰⁷

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานวัดกำแพงแลงเป็นโบราณสถานของชาติ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2528 และประกาศระวางแนวเขตในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 101 ตอนที่ 27 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2527 มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 7 ไร่ 1 งาน 62 ตารางวา ต่อมาเมื่อปลายปี พ.ศ. 2530 ได้ดำเนินการขุดแต่งบูรณะโบราณสถาน ซึ่งเสร็จในช่วงกลางปี พ.ศ. 2531¹⁰⁸

ปี พ.ศ. 2545 ได้มีการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานวัดกำแพงแลงนี้เป็นครั้งล่าสุด โดยดำเนินงานขุดตรวจรอบฐานปราสาทประธานองค์กลาง และอาคาร(โคปุระ)ที่อยู่ทางด้านตะวันออก ซึ่งขุดห่างจากแนวฐานออกไปประมาณ 2-3 เมตร ในขณะเดียวกันได้ขุดลอกบริเวณสระน้ำ และบูรณะแนวกำแพงแก้วด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกบางส่วน โบราณวัตถุที่ค้นพบจากการดำเนินงานครั้งนี้ ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในรุ่นหลังจากการสร้างโบราณสถานในคราวแรกที่เป็นอิทธิพลเขมร อาทิ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาบ้านบางปูน ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยสุโขทัย ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์หมิงและชิง กระเบื้องมุงหลังคาในสมัยอยุธยา และเตาปูนสำริด เป็นต้น

¹⁰⁶ จารึก วิไลแก้ว, “วัดกำแพงแลง,” เมืองโบราณ 17,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2534) : 104-110.

¹⁰⁷ เพ็ญพรรษ์ ดำรงศิริ, “โลเกศวรเปล่งรัศมีที่พบจากการบูรณะวัดปราสาทกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี,” พิพิธภัณฑสาร 1,6 (พฤศจิกายน 2531) : 27-31.

¹⁰⁸ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในหน่วยศิลปากรที่ 2, 124.

ในช่วงท้ายของรายงานการขุดแต่งฯ ได้สรุปเกี่ยวกับอายุสมัยโบราณสถานวัดกำแพงแลงไว้ว่า “...น่าจะสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตามแบบสถาปัตยกรรมเขมรแบบบายน และมีพัฒนาการสืบเนื่องต่อมาเป็นระยะๆ โดยสังเกตจากลายปูนปั้นที่ประดับปราสาทประธานร่วมสมัยกับลวดลายปูนปั้นที่ปราสาทขอม วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้น แต่จากลักษณะความแข็งแรงกระด้างและไม่ชัดเจนของลาย อาจเนื่องมาจากการบูรณะหลายครั้งจนทำให้รายละเอียดของลวดลายขาดหายหรือไม่วิจิตรบรรจง...”¹⁰⁹

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งนี้ จึงทำให้มีการถมสระน้ำที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มปราสาท เพื่อป้องกันการลื่นพังทลายของส่วนกำแพงแลง เนื่องจากกรมศิลปากรเห็นว่าจากการขุดตรวจในบริเวณสระน้ำ ไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีใดๆ ที่เป็นส่วนประกอบหรือมีความสัมพันธ์กับองค์ปราสาท (ภาพที่ 284-285)

สภาพโดยทั่วไปของแหล่ง

ปราสาทวัดกำแพงแลง ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองเพชรบุรีในปัจจุบัน สภาพพื้นที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำ โดยอยู่ห่างจากแม่น้ำเพชรบุรีไปทางตะวันออกประมาณ 1 กิโลเมตร (ดูแผนที่ 9, แผนที่ 13)

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม เคยกล่าวถึงลักษณะชุมชนโบราณที่เมืองเพชรบุรีไว้ว่า¹¹⁰

“เมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเพชรบุรี ปรากฏร่องรอยของแนวคูเมืองและกำแพงเมืองที่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมที่ใกล้เคียงจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมากกว่าสี่เหลี่ยมผืนผ้า คือประมาณความยาวของแต่ละด้านได้ราว 1 กิโลเมตร เมืองนี้อาศัยแม่น้ำเพชรบุรีที่อยู่ทางด้านหน้าของเมืองเป็นคูเมืองด้านตะวันตก นับเป็นลักษณะเมืองท่าเช่นเดียวกันกับเมืองราชบุรี....

ลักษณะของผังเมืองที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมนี้เป็นผังเมืองแบบสมมาตร มีอายุต่ำจากสมัยทวารวดีลงมา มักพบมากในสมัยลพบุรีจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงอายุของเมืองเพชรบุรีอย่างแท้จริงก็คือ โบราณสถานวัดกำแพงแลงที่เป็นสถาปัตยกรรมแบบขอมสมัยบายน....”

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า แต่เดิมเมืองเพชรบุรีเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบสมมาตร คือเป็นรูปสี่เหลี่ยม ซึ่งเป็นลักษณะแผนผังของชุมชนโบราณที่มีอายุตั้งแต่สมัยลพบุรีเป็นต้นมา

¹⁰⁹ บริษัทพรอนันต์การช่างจำกัด, รายงานวัดกำแพงแลง ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี (รายงานเสนอต่อสำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี , 2545), 49.

¹¹⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์,” : 25-26.

นอกจากนี้ในรายงานวิจัยของผู้ช่วยศาสตราจารย์ทิวา ศุภจรรยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ผ่องศรี วนาสิน เกี่ยวกับชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ ได้สำรวจพบชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินที่บริเวณเมืองเพชรบุรีในเขตตำบลท่าราบแห่งหนึ่ง¹¹¹ ยังคงพอมองเห็นร่องรอยคูน้ำคันดินอยู่บ้าง โดยเหลืออยู่เพียงแนวคันดินทางด้านตะวันออกเท่านั้น ห่างจากแนวแม่น้ำประมาณ 1,200 เมตร (วัดระยะทางจากในภาพถ่ายทางอากาศ) แนวคันดินด้านนี้วางตัวตามแนวตั้งขนานกับแนวแม่น้ำจากทิศเหนือลงมาทิศใต้ มีความยาวประมาณ 1 กิโลเมตรเศษ จากนั้นจึงหักมุมมาทางตะวันตก ซึ่งเหลือร่องรอยอยู่เล็กน้อย เมื่อพิจารณาจากร่องรอยแนวคูน้ำคันดินที่หลงเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยของเมืองเพชรบุรีนี้ แสดงให้เห็นว่าแผนผังของเมืองเพชรบุรีเดิมนั้น น่าจะมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีความยาวของแต่ละด้านใกล้เคียงกัน คือประมาณ 1 กิโลเมตรเศษ และชุมชนโบราณแห่งนี้ได้ใช้แนวแม่น้ำที่อยู่ทางด้านตะวันตกเป็นแนวคูเมืองด้วย ภายในคูน้ำคันดินของเมืองได้ปรากฏร่องรอยศาสนสถานปราสาทวัดกำแพงแลง ซึ่งเป็นโบราณสถานที่มียุทธศิลปเขมรสมัยบาบูน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยที่โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ห่างจากแนวแม่น้ำเพชรบุรีไปทางทิศตะวันออกไม่ถึง 1 กิโลเมตร

อย่างไรก็ตาม จากสภาพของเมืองเพชรบุรีในปัจจุบันที่มีความเจริญเข้ามาอย่างมากมาย มีการตัดถนนหนทาง ประกอบกับการสร้างอาคารบ้านเรือน คึกแฉ่งต่างๆ ทำให้เชื่อว่าร่องรอยคูน้ำคันดินของชุมชนโบราณเมืองเพชรบุรีคงถูกทำลายไปหมดแล้ว หรือไม่ก็คงอยู่ในสภาพที่รกร้าง

หลักฐานทางโบราณคดี

โบราณสถาน (ดูแผนผังที่ 15)

โบราณสถานวัดกำแพงแลง ประกอบด้วยกลุ่มอาคาร และองค์ประกอบต่างๆ ดังนี้¹¹²

1. กลุ่มปรางค์ 4 หลัง ก่อด้วยศิลาแลง ประดับลวดลายปูนปั้น ประกอบด้วย ปรางค์ 3 หลังตั้งอยู่ในแนวเดียวกันโดยเรียงจากทิศเหนือ-ใต้ และปรางค์อีกหนึ่งหลังตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของปรางค์ประธานหลักกลาง มีรายละเอียดดังนี้

ปรางค์ประธานองค์กลางมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม แต่ละด้านกว้างประมาณ 11.50 เมตร เหลือความสูงในปัจจุบันราว 11 เมตร มีทางเข้า 4 ด้าน (จตุรมุข) จากการขุดแต่งโบราณสถานพบว่า ในการเตรียมฐานรากของปรางค์ประธานหลังนี้ ได้มีการปรับพื้นที่บริเวณที่จะ

¹¹¹ ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย, ลำดับที่ 5.1.

¹¹² บริษัทพรอนันต์การช่างจำกัด, รายงานวัดกำแพงแลง ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี, 16, 21-26.

ทำการก่อสร้างให้ได้ระดับก่อน จากนั้นจึงก่อเรียงฐานรากด้วยศิลาแลงสูงประมาณ 80 เซนติเมตร (ประมาณสามชั้นศิลาแลง) ในผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม สำหรับรองรับน้ำหนักส่วนบนของอาคาร (ภาพที่ 272)

ปราสาทองค์ทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ของปราสาทประธาน มีลักษณะแผนผังเป็นแบบเดียวกันทั้งสององค์ คือ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม แต่ละด้านกว้างประมาณ 7.50 เมตร ปรากฏทางเข้าทางเดียวคือทางทิศตะวันออก อีกสามด้านที่เหลือเป็นประตูหลอก พบร่องรอยของการก่อสร้างเพิ่มเติมในครั้งหลังจากงานแรกสร้าง โดยการก่อมุขให้ยื่นยาวออกไปทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตก (ภาพที่ 273-275)

ปราสาทอีกองค์หนึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกด้านหลังปราสาทประธานองค์กลาง ปราสาทองค์หลังนี้ชำรุดพังทลายมากที่สุด ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐานที่มีลักษณะเป็นฐานบัวลูกแก้วอกไก่ กับผนังเรือนธาตุด้านทิศเหนือเพียงด้านเดียวเท่านั้น มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม ขนาดแต่ละด้านกว้างประมาณ 10 เมตร ออกมุขทั้งสี่ด้าน ที่กึ่งกลางด้านมีบันไดทางขึ้นลงกว้างประมาณ 1 เมตร สำหรับปราสาทด้านทิศตะวันตกองค์นี้ เคยมีรายงานว่าได้มีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระพุทธรูปนาคปรก ในบริเวณนี้ (ภาพที่ 276)

2. โคปุระ (ประตูซุ้ม) ตั้งอยู่ห่างจากปราสาทประธานมาทางด้านตะวันออก ประมาณ 14 เมตร โดยมีแนวตรงกับปราสาทประธาน และปราสาทด้านหลังทางทิศตะวันตก แผนผังของอาคารเป็นรูปกากบาท ออกมุขสี่ด้าน มุขด้านตะวันออกและตะวันตกยาวประมาณ 2 เมตร มุขด้านทิศเหนือและใต้ยาวประมาณ 3.50 เมตร มีทางเข้าออก 2 ทาง คือ ทางมุขด้านตะวันออก และตะวันตก ส่วนทางด้านทิศเหนือและทิศใต้เป็นประตูหลอก ที่มุขทางด้านใต้ฝั่งตะวันออกของโคปุระนั้น มีการทำหน้าต่างหลอกประดับ โดยสลักเป็นลายเสาตุ๊กมะหวดครึ่งหนึ่ง ส่วนอีกครึ่งของหน้าต่างได้ปล่อยทึบไว้ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล กล่าวว่าหน้าต่างหลอกเช่นนี้เป็นลักษณะในศิลปะขอมแบบบาเยน สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อย่างแท้จริง¹¹³ (ภาพที่ 277-283)

เป็นที่น่าสังเกตว่า โบราณสถานวัดกำแพงแลงไม่ปรากฏแนวระเบียงคดหรือกำแพงชั้นในเชื่อมต่อกับโคปุระนี้ ซึ่งโดยปกติแล้วโบราณสถานขอมที่พบมักมีการทำระเบียงคดหรือแนวกำแพงเชื่อมกับโคปุระ วงล้อมรอบกลุ่มโบราณสถาน

3. สระน้ำ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มโบราณสถาน ภายในเขตกำแพงแก้ว จากทะเบียนโบราณสถานแต่เดิมนั้น กล่าวว่า สระน้ำกรุด้วยศิลาแลง¹¹⁴ และจากสภาพก่อนการขุดแต่งโบราณสถาน ในปี พ.ศ. 2545 พบว่า ขอบของสระน้ำด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือ อยู่

¹¹³ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะสมัยลพบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 27.

¹¹⁴ กรมศิลปากร, ทะเบียนโบราณสถานในหน่วยศิลปากรที่ 2, 123.

ในสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ส่วนขอบสระด้านทิศใต้และทิศตะวันตกขาดหายไปทั้งหมด¹¹⁵ หลังจากที่ได้ขุดตรวจบริเวณสระน้ำ และแนวกำแพงแก้วทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว ทำให้ทราบว่า ขอบของสระน้ำที่เห็นว่ามีกรูศิลาแลงแต่เดิมนั้น เป็นเพียงฐานรากของกำแพงแก้วด้านตะวันออกปีกเหนือและส่วนด้านเหนือปีกทางด้านตะวันออก ซึ่งแนวกำแพงแก้วดังกล่าว (บริเวณทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ) มีลักษณะการทรุดตัว เพราะน้ำหนักส่วนบนของแนวกำแพงเอง นอกจากนี้แนวกำแพงด้านนี้ยังได้ซ้อนเหลื่อมอยู่กับขอบสระน้ำทางด้านตะวันออกและด้านเหนือ ดังนั้นจึงทำให้ขอบสระน้ำทางด้านนี้เกิดการเลื่อนซ้อนลดหลั่นกัน (เนื่องจากการทรุดตัวดังที่กล่าวไปแล้ว) คล้ายขอบสระน้ำที่กรุด้วยศิลาแลง ซึ่งจากการขุดตรวจในครั้งนี้ทำให้เชื่อว่า สระน้ำที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มโบราณสถาน เป็นเพียงสระน้ำในยุคปัจจุบัน ที่ไม่ได้มีลักษณะการใช้งานร่วมสมัยกับกลุ่มโบราณสถานโดยรวมเมื่อคราวแรกสร้าง จนกระทั่งถึงการทิ้งร้างของโบราณสถาน¹¹⁶ เพราะฉะนั้นจึงทำให้มีการถมสระน้ำไปในที่สุด เพื่อป้องกันการพังทลายของแนวกำแพงแก้ว (ภาพที่ 284-285)

4. แนวกำแพงแก้ว¹¹⁷ มีลักษณะก่อด้วยศิลาแลง ล้อมรอบกลุ่มโบราณสถานทั้งหมด ในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 72 x 97 เมตร จากการขุดตรวจแนวกำแพงทำให้ทราบถึงเทคนิคการก่อสร้างฐานรากของกำแพงแก้ว ซึ่งทำโดยการปรับพื้นที่ให้ได้ระดับ ใช้หินกรวดขนาดปานกลางก่อทับหนึ่งชั้น แล้วใช้ศิลาแลงก่อเป็นรากฐานสูงประมาณ 80 เซนติเมตร (ประมาณสามชั้นศิลาแลง) จากนั้นจึงก่อเรียงศิลาแลงขึ้นเป็นรูปทรงของกำแพง โดยมีองค์ประกอบจากส่วนล่างขึ้นไปหาส่วนบน ได้แก่ หน้ากระดานล่าง บัวคว่ำ เส้นลวดสองเส้น ท้องไม้ เส้นลวดสองเส้น บัวหงาย หน้ากระดานบน และบัวคว่ำ ตามลำดับ แนวกำแพงมีความสูงประมาณ 2.70 เมตร (ไม่รวมฐานราก)

บนบัวคว่ำของแนวกำแพงบางช่วง เช่น แนวกำแพงด้านทิศเหนือ (ภาพที่ 286-287) มีการทำรอยบากเป็นร่องในแนวนอนตามความยาวของกำแพง คล้ายกับเป็นร่องไว้สำหรับรองรับทับหลังกำแพง เหมือนเช่นที่แนวกำแพงแก้วของวัดมหาธาตุราชบุรี อย่างไรก็ตาม จากการตรวจสอบแนวกำแพงแก้วของโบราณสถานวัดกำแพงแลงนั้น ไม่พบร่องรอยหลักฐานของทับหลังกำแพงแต่อย่างใด

¹¹⁵ บริษัทพรอนันต์การช่างจำกัด, รายงานวัดกำแพงแลง ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี,

16.

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 26.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 25-26.

สภาพกำแพงบางช่วง มีดินมาทับถมอยู่จนเกือบถึงระดับกึ่งกลางความสูงของแนวกำแพง เช่น กำแพงด้านทิศเหนือฝั่งตะวันออกที่ผนังด้านนอก (ภาพที่ 285) และกำแพงแทบจะทุกด้านประสบปัญหาที่สำคัญคือ การทรุดตัวของแนวกำแพง มีผลทำให้กำแพงคดโค้งไปตามสภาพการทรุดตัวของดิน สำหรับกำแพงด้านที่สมบูรณ์ที่สุด คือ กำแพงด้านทิศตะวันตกฝั่งเหนือ อันมีองค์ประกอบของกำแพงตั้งแต่ส่วนล่างจนถึงส่วนบนครบ แต่ก็มีการทรุดตัวของกำแพงเช่นด้านอื่นๆเหมือนกัน นอกจากนี้ จากการตรวจสอบแนวกำแพงแก้วบางช่วง ทำให้พบร่องรอยการเปลี่ยนแปลงของกำแพงเดิมจากงานในระยะแรกสร้าง (โดยไม่ได้ผ่านงานบูรณะหรือการขุดแต่งทางโบราณคดี) โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่แนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก เป็นต้น

โบราณวัตถุ

จากการที่กรมศิลปากรได้ดำเนินงานทางโบราณคดีที่โบราณสถานวัดกำแพงแลง เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2530-2531 ทำให้พบประติมากรรมรูปเคารพหลายชิ้น ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในห้องคลังของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี ที่สำคัญมีดังนี้

1. พระพุทธรูปนาคปรก สลักจากหินทราย มีสภาพชำรุดค่อนข้างมาก โดยเหลืออยู่ประมาณครึ่งพระองค์ พระกรหักหายไปทั้งสองข้าง เศียรนาคที่มาปรกอยู่เบื้องหลังได้หักหายไปเกือบทั้งหมด พระพุทธรูปทรงครองจีวรห่มเฉียง เปิดพระอังสาขวา มีชายจีวรขนาดใหญ่พาดบนพระอังสาซ้ายยาวลงมา พระพักตร์มีลักษณะสงบนิ่งตามแบบศิลปะขอมสมัยบาเยน พระเนตรหลับสนิท พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย (ภาพที่ 288)

2. ประติมากรรมหินทรายรูปนารายณ์ มี 4 กร แต่พระกรหักหายไปทั้งหมด ไม่มีเศียร ผ่านงูสันฉิบเป็นริ้ว มีชายผ้ารูปหางปลาอยู่ด้านหลัง และมีเข็มขัดคาดทับผ่านงู ในที่นี้สันนิษฐานว่าประติมากรรมรูปแบบนี้น่าจะเป็นรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีกร เนื่องจากเคยมีรายงานออกมาว่า ได้มีการค้นพบรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรลีกร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปดกรแบบเปล่งรัศมี และพระพุทธรูปนาคปรก อยู่ในบริเวณปรางค์องค์ทางด้านตะวันตก ส่วนในเรื่องอายุสมัยของประติมากรรมนั้น ถ้าพิจารณาจากลักษณะเครื่องแต่งกายดังที่กล่าวไปแล้ว จะเห็นได้ว่าเป็นแบบศิลปะขอมสมัยบาเยน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 (ภาพที่ 289)

3. เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หินทราย (ภาพที่ 291)

4. ชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี (หินทราย) มีพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งเรียงกัน สลักอยู่โดยรอบ (ภาพที่ 292) นักวิชาการบางท่านกล่าวว่าประติมากรรมชิ้นนี้ได้เหลืออยู่เฉพาะท่อนบนของลำตัว และไม่มีเศียร

5. แท่นฐานพระบาทของประติมากรรมหินทราย (ภาพที่ 293)

อายุสมัย และข้อสันนิษฐาน

จากหลักฐานที่เป็นสิ่งก่อสร้างของปราสาทวัดกำแพงแลงโดยภาพรวม และประติมากรรมรูปเคารพ ตลอดจนหลักฐานทางด้านภาพถ่ายทางอากาศของชุมชนโบราณเมืองเพชรบุรี ดังที่กล่าวมาแล้ว แสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณเมืองเพชรบุรีมีพัฒนาการอยู่ในช่วงสมัยลพบุรี โดยได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ ในช่วงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 และคงมีพัฒนาการสืบต่อมาในสมัยอยุธยา ดังเห็นได้จากการปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างในอาคารบางหลังที่โบราณสถานวัดกำแพงแลง ซึ่งมีลักษณะแผนผังอาคารผิดไปจากปรारค์ขอมทั่วไป (เช่น ปรารค์องค์ทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ของปรารค์ประธานที่มีการก่อมุขให้ยื่นยาวออกไปมาก) รวมทั้งลวดลายปูนปั้นที่น่าจะมีอายุในรุ่นหลังจากการสร้างศาสนสถานในคราวแรก และโบราณวัตถุที่ขุดพบในบริเวณวัดกำแพงแลง (เมื่อปี พ.ศ. 2545) ที่มีอายุอยู่ในช่วงสมัยอยุธยา อีกทั้งในบริเวณเมืองเพชรบุรีปัจจุบันยังปรากฏวัดวาอาราม ศาสนสถานต่างๆ ในช่วงอยุธยาเป็นจำนวนหลายแห่ง